

Analysis of the jurisprudential decrees on the permissibility of singing using the jurisprudential approach of Ayatollah Khamenei

Alborz Mohaghegh Gorfami¹ | Ahmad Morvarid² | Fatemeh Ansari³

1. Corresponding Author, Lecturer, Department of Quranic Sciences and Hadith, Razavi University of Islamic Sciences, Mashhad, Iran. Email: Mohaghegh.gr@gmail.com
2. Assistant Professor, Department of Jurisprudence and the Fundamentals of Islamic Law, Razavi University of Islamic Sciences, Mashhad, Iran. Email: dr.morvarid@razavi.ac.ir
3. Assistant Professor, Department of Jurisprudence and the Fundamentals of Islamic Law, Faculty of Theology and Islamic Studies, University of Qom, Qom, Iran. Email: Fa.ansar92@gmail.com

Article info.	Abstract
Article type: Research Article Article history: Received 01 June, 2024 Received in revised form 01 October, 2024 Accepted 10 November, 2024 Published online 23 September, 2024 Keywords: Hadith, Ghinā', Tarjī', Beautification of voice, Jurisprudence, Grand Ayatollah Khamenei	One of the jurisprudential issues discussed in books such as Forbidden Transactions (Makāsib Muḥarrama) and Testimonies (Shahādāt) is the subject of ghinā' (singing). Muslim jurists do not agree on the technical definition, scope, and rules regarding ghinā'. A key reason for these differing views is the various interpretations of the numerous narrations or hadiths that address the ghinā' issue and its rules. This study employs a descriptive-analytical method and transmitted sources to examine the implications of certain hadiths that some jurists have cited to argue for the permissibility of ghinā'. The focus of this research is on the interpretation of these narrations by Grand Ayatollah Sayyed Ali Khamenei, as one of the contemporary jurists. To achieve this aim, the study first defines ghinā' in its technical sense and briefly explores the evidence indicating its prohibition. Then, the narrations suggesting its permissibility are categorized into four thematic groups: tarjī' and taghannī in Qur'anic recitation, income of female singers at weddings, the sale and purchase of slave girls trained in singing, and the use of ghinā' during festivals and joyous occasions. According to the distinctions made by Ayatollah Khamenei between the general and specific meanings of ghinā', these narrations cannot be used to prove the permissibility or even exceptional allowance of ghinā' in the aforementioned cases.
Cite this article: Mohaghegh Gorfami, A., Morvarid, A., & Ansari, F. (2025). Analysis of the jurisprudential decrees on the permissibility of singing using the jurisprudential approach of Ayatollah Khamenei. <i>Journal of Ketab-e Qayyem</i>, 15(2), 289-313. http://doi.org/10.30512/kq.2024.21719.3902	
 © The author(s). Publisher: Meybod University. DOI: http://doi.org/10.30512/kq.2024.21719.3902	

Extended Abstract

Introduction

Ghinā' (singing, melody, or chant) is a broad conceptual category referenced in the narrations of the Ahl al-Bayt and Islamic jurisprudence, where it is generally illegal and prohibited. However, there exist a number of narrations that some jurists, relying on their apparent wording, believe have specified or limited the general decree about of *ghinā'*, allowing it in certain cases. The purpose of this research is to examine the implications of such narrations to substantiate the claim for the permissibility of *ghinā'*. To do so, the legal reasoning of Ayatollah Sayyed Ali Khamenei, as a contemporary jurist, has served as an inspiration and a foundation for analyzing the views of other jurists.

Methodology

This study is conducted using a descriptive-analytical approach with an organization based on the chain of sources. Initially, after defining the technical term *ghinā'* and conducting a brief investigation into the evidences that indicate its prohibition, the narrations suggesting permissibility are classified into four thematic categories including (1) singing of the Qur'an, (2) the earning of female singers at weddings, (3) the purchase and sale of female singing slaves, and (4) the application of *ghinā'* during festive celebrations and joyous occasions

Findings

Based on the analyses presented in this paper, relying solely on common understanding (*urf*) in recognizing the concept and subject of *ghinā'* is not sufficient. For an accurate comprehension of its meaning and subject matter, reference must be made to relevant narrations, usages by linguists, common custom, literature, and jurisprudence. The findings reveal that the term *ghinā'* is not a monosemous word; rather, it is used in both a general and a specific sense.

In its general usage, *ghinā'* refers to the speech characterized by vocal emphasis with elongations, rises and falls in pitch, referred to as *tarjī'* and corresponding to the word "singing". The specific meaning of *ghinā'* denotes a style of singing governed by particular rules and regulations, using specific tonal modulations in a manner that conforms to recognized singing techniques. This is what common usage designates as "vocal performance". Conditions such as pleasant voice, conformity with musical scales, and the elicitation of pleasure are not definitive criteria for the classification of *ghinā'*. This is because the relation between pleasantness of voice and *ghinā'* is general and non-exclusive, and every sound produced by the human larynx inherently corresponds to at least one musical scale. The non-necessity of *iṭrāb* (or gaining ecstasy) is understood from its absence in the narrations and the lexical meaning of *ghinā'*. Accordingly, eight features characterize the applicability of the term *ghinā'* to a specific vocalization:

- a. The common usage of *ghinā'* across all social strata

- b. The absence of conceptual distinction regarding *ghinā'* between people of sinfulness
- c. No involvement of voice pleasantness and conformity with musical scales in defining *ghinā'*
- d. No involvement of musical instruments
- e. No association with eliciting *ṭarab* (emotional excitement)
- f. No impact of falsity or invalidity of the spoken words
- g. No requirement for the vocalization to be concurrent with meaningful speech
- h. The inapplicability of the term *ghinā'* to the customary recitations of the Qur'an or the *adhān* (call to prayer).

Thus, any melody or sound that encourages heedlessness toward religion, sinning, or religious obligations and duties is considered *ghinā'*. Accordingly, the narrations that mention *taghannī* with the Qur'an do not limit the prohibition of *ghinā'*. Only the type of *ghinā'* involved in Qur'anic recitation that is frivolous (*lahw*) is forbidden and subject to punishment due to disrespecting the Qur'an. Furthermore, all the narrations indicating permissibility regarding the use of *taghannī* in the Qur'an refer to *ghinā'* in its broad sense, namely the extended speech based on tonal modulation, not its specific technical meaning. Additionally, the narrations concerning the permissibility of income earned by female singers at weddings do not establish any criteria for the prohibition or permissibility of *ghinā'*; rather, they point to an external reality that introduces two categories of female singers at the time of issuing the hadiths. The first category consisted of those who owned singing houses or slave-girls who performed musical entertainment at affluent social gatherings. The second were the women exclusively invited for singing at women's wedding ceremonies. From this perspective, singing at female weddings in the second category is technically excluded from the concept of *ghinā'*.

Narrations that indicate permissibility of *ghinā'* during festivals and days of joy refer to the commendability of singing, an exception of these occasions from the general prohibition, its nature as a precautionary practice (*taqiyya*), and the presence of pleasant voice. However, what is meant by *ghinā'* in these reports is the general meaning that does not imply a legal prohibition.

Conclusion

The corpus of narrations that some jurists have used to justify certain types of *ghinā'* do not provide explicit evidence for its permissibility. The narrations that indicate permissibility regarding the use of Arabic melodic patterns in Qur'anic recitation pertain to vocal styles that stand in opposition to the methods of sinners and are compatible with the musical traditions of the Persians, Romans, and Levantines in that era. Similarly, the concept of *tarjī'* in monasticism refers to the customary chants in churches which are accompanied by the playing of musical instruments. Furthermore, the narrations relating to the permissibility of the income earned by female singers concern only a group of women who performed singing at private or public gatherings; earnings from this practice, according to the narrations, are prohibited. However, slave-girls who sang exclusively and non-frivolously for their owners are not considered professional singers, and their buying and selling is permitted. Ayatollah Khamenei classifies the applications of *ghinā'* in the traditions of the Infallible Imams into two categories: pleasant

voice and prohibited singing. He holds that the narrations indicating permissibility of *ghinā'* do not refer to prohibited *ghinā'*, but rather to the general meaning of *ghinā'*, which is the appreciation of vocal beauty

تحلیل مواجهه فقیهان با روایات رهنمون بر جواز غناء با بهره از رویکرد فقه‌ای آیت الله خامنه‌ای

البرز محقق گرمی^۱ | احمد مروارید^۲ | فاطمه انصاری^۳

۱. نویسنده مسئول، مربی گروه علوم قرآن و حدیث، دانشگاه علوم اسلامی رضوی، مشهد، ایران. رایانامه: Mohaghegh.gr@gmail.com

۲. استادیار گروه فقه و مبانی حقوق اسلامی، دانشگاه علوم اسلامی رضوی، مشهد، ایران. رایانامه: dr.morvarid@razavi.ac.ir

۳. استادیار گروه فقه و مبانی حقوق اسلامی، دانشکده الهیات و معارف اسلامی، دانشگاه قم، قم، ایران. رایانامه: Fa.ansar92@gmail.com

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: مقاله پژوهشی	هدف: غناء مفهومی عام است که در روایات اهل بیت و فقه اسلامی به کار رفته و حکم عام فقهی آن، حرمت دانسته شده است. با این حال، شماری از روایات وجود دارند که برخی از فقیهان با استناد به ظاهر آنها بر این باورند که حکم عام پیش گفته، دچار تخصیص شده است، به این بیان که در مواردی خاصی می‌توان بر جواز یا اباحه غناء حکم نمود. هدف این پژوهش، بررسی دلالت این روایات بر اثبات این مدعاست.
تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۳/۱۲	روش پژوهش: این جستار به روش توصیفی-تحلیلی و با بهره از منابع اسنادی سامان یافته است. به این ترتیب که پس از تعریف اصطلاحی غناء و کنکاشی اجمالی در ادله بیانگر حرمت آن، روایات رهنمون بر جواز، به چهار دسته موضوعی تقسیم شده و مورد بررسی قرار گرفته‌اند.
تاریخ بازنگری: ۱۴۰۳/۰۷/۱۰	یافته‌ها: برای شناخت دقیق مفهوم و موضوع «غناء» نمی‌توان صرفاً به عرف اکتفا کرد، بلکه باید به منابعی چون روایات، لغت، ادب و فقه مراجعه نمود. غناء اشتراک لفظی ندارد و در دو معنای عام (آواز با تغییرات صوتی) و خاص (خوانندگی با اسلوب خاص) به کار می‌رود. سه معیار حسن صوت، انطباق با دستگاه‌های موسیقی و طرب‌انگیزی، ملاک تحقق غناء نیستند. هشت ویژگی برای صدق عنوان غناء وجود دارد: تداول این مفهوم در همه عرف‌ها، عدم تفاوت مفهومی بین اهل فسق و غیر آن، عدم دخالت حسن صوت و انطباق با دستگاه‌های موسیقی، عدم دخالت ملازمت با آلات موسیقی، عدم دخالت طرب و نیز باطل بودن کلام در این مفهوم، لازم نبودن مقارنت با کلام و عدم صدق عنوان غناء بر تلاوت‌های متعارف قرآن و اذان.
تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۸/۲۰	نتیجه‌گیری: مجموعه روایاتی که شماری از فقیهان از آنها برای جواز گونه‌هایی از غناء بهره برده‌اند، دلالتی آشکار بر جواز یا اباحه غناء ندارند. روایات بیانگر جواز بهره از الحان عربی در قرائت قرآن، مربوط به لحن‌هایی است که در برابر روش اهل فسق قرار دارد و با موسیقی‌های اهل فارس، روم و شامات در آن عصر سازگار است. همچنین، روایات مربوط به حلیت درآمد زنان آوازخوان، تنها مربوط به گروهی از زنان است که برای آوازخوانی در مجالس خصوصی یا عمومی، مورد بهره قرار می‌گرفتند که بر اساس روایات، درآمد حاصل از این کار، حرام است. آیت الله خامنه‌ای با تفکیک میان کاربردهای غناء در احادیث معصومان(ع) به دو دسته صوت نیکو و آواز حرام، بر این باور است که روایات بیانگر جواز غناء، مربوط به غنای حرام نیست بلکه تنها معنای عام غناء (تحسین صوت) در آنها مراد بوده است.
تاریخ انتشار: ۱۴۰۴/۰۷/۰۱	

کلیدواژه‌ها:

روایت، غناء، ترجیع، تحسین صوت، فقه، آیت الله خامنه‌ای.

استناد: محقق گرمی، البرز؛ مروارید، احمد و انصاری، فاطمه. (۱۴۰۴). تحلیل مواجهه فقیهان با روایات رهنمون بر جواز غناء با بهره از رویکرد فقه‌ای آیت

الله خامنه‌ای. کتاب قیم، ۱۵ (۲)، پیاپی: ۳۳، ۲۸۹-۳۱۳.

DOI: <http://doi.org/10.30512/kq.2024.21719.3902>

© نویسندگان.

ناشر: دانشگاه میبد.

۱. طرح مسئله

موسیقی، نغمه‌سرایی و آوازخوانی، تاریخی به درازای زیست آدمی بر گستره کره خاکی دارد. در عصر پیدایش اسلام و گسترش آن نیز، این پدیده با زندگی مردمان ساکن کشورهای اسلامی آمیخته بود. صداهای طرب‌انگیزی که توسط آدمی یا سازهای مختلف تولید می‌شدند، موضوعی می‌نمود که بایسته بود حکم آن، توسط شریعت اسلام آشکار گردد. از این‌رو، در آموزه‌های اسلامی به تبیین احکام این موضوع پرداخته شد. فقیهان مسلمان برای یافتن حکم شرعی غناء به مجموعه‌ای از آیات و روایات استناد نموده‌اند. با وجود شمار فراوان ادله لفظی بیانگر موضوع و حکم غناء، دانشوران مسلمان در استظهار از این ادله و تبیین حکم فروعات این موضوع هم‌داستان نیستند.

برخی بر این باورند که غناء تنها به معنای صوت لاهی است که حکم آن تخصیص‌پذیر نخواهد بود؛ ولی هر صوت غیر لاهی دیگر بنا بر موارد استعمالش، دارای حکمی اعم از کراهت، اباحه و استحباب خواهد بود (کاشانی، ۱۳۷۵، ص ۱۳۱). ابو حامد غزالی بر این باور است که اصل اولیه در مواجهه با موضوع غناء، اباحه آن است (ن.ک: غزالی، ۱۴۰۲، ج ۲، ص ۲۷۱)، ولی پنج عامل احتمالی می‌تواند زمینه‌ساز حرمت آن باشد که عبارتند از: (۱) عوامل موجود در خواننده مانند آوازخوانی زن نامحرم، (۲) عوامل موجود در ابزار خوانندگی مانند استفاده از برخی سازهای مربوط به اهل فساد، (۳) محتوای نادرست آواز مانند ناسزا، هجو و توهین به معصومان (ع)، (۴) ویژگی‌های مستمع مانند غالب‌بودن قوای شهوی بر او و (۵) عادت‌کردن به شنیدن غناء برای افرادی که ایمان استواری ندارند. وی همه این موارد را عواملی می‌داند که به تنهایی توان استقرار حکم حرمت بر مباحات را دارند (غزالی، ۱۴۰۲، ج ۲، صص ۲۸۱-۲۸۴). برخی نیز با وجود باور به اباحه صوتی که مشتمل بر ترجیع و طرب‌آوری نیست، گزینش روش احتیاط، یعنی پرهیز از اینگونه اصوات را مفید دانسته (مقدس اردبیلی، بی‌تا، ج ۸، ص ۵۱) و برخی نیز آن را مکروه دانسته‌اند (شافعی، ۱۴۲۴، ج ۱۳، ص ۴۶).

از ظاهر برخی عبارات محقق سبزواری^۱ (م. ۱۰۹۰ ق) و فیض کاشانی (م. ۱۰۹۱ ق) چنین بر می‌آید که ایشان نیز، اصل اولیه را بر جواز غناء دانسته و برخی اعمال مقارن با آن را علت حکم حرمت ارزیابی نموده‌اند (ن.ک: محقق سبزواری، ۱۳۸۱، ج ۱، ص ۴۲۸؛ فیض کاشانی، ۱۴۰۶، ج ۹، ص ۱۷۰۸)؛ اما شیخ انصاری بر این باور است که مراد فیض کاشانی، این بوده که میان افراد غناء، تفصیل قائل شود نه در نفس حرمت آن (انصاری، ۱۴۱۵، ج ۱، ص ۳۰۰). امام خمینی نیز معتقد است که از ظاهر سخن فیض کاشانی و محقق سبزواری نمی‌توان چنین استنباط کرد که ایشان بر اباحه غناء در حالت اصل اولیه باور داشته‌اند؛ چون غناء را به دو گونه حق و باطل تقسیم نموده‌اند (موسوی خمینی، ۱۳۹۲، ج ۱، ص ۳۵۵).

شیخ طوسی (م. ۴۶۰ ق) نیز در کتاب «الاستبصار»، مجموعه‌ای از هفت روایت را در باب «اجر المغنّیه» ذکر می‌نماید که بر اساس چهار روایت اول، در آمد حاصل از آوازخوانی زنان آوازه‌خوان حرام است و بر اساس سه روایت دیگر، این عمل در مجالس عروسی بدون حضور مردان مانعی نخواهد داشت (طوسی، ۱۳۹۰، ج ۳، صص ۶۱-۶۲). وی در مقام جمع میان این روایات، رخصت در غناء را در مواردی می‌داند که در بردارنده سخنان بیهوده و کارهای لغو نباشد (طوسی، ۱۳۹۰، ج ۳، ص ۶۲). با وجود این، شیخ طوسی در کتاب «النهاية فی مجرد الفقه و الفتاوی» به نحو مطلق، کسب مغنیات را حرام می‌داند (ن.ک: طوسی، ۱۴۰۰، ص ۳۶۵) و در کتاب «المبسوط فی فقه الامامیه» بر این باور است که اخبار جواز، اخبار آحادی هستند که قابل التفات نیستند (طوسی، ۱۳۸۹، ج ۵، ص ۵۸۶).

۱. با وجود اینکه ایشان در کتاب «کفایة الفقه» بر اباحه غناء غیر مشتمل بر لاهی اشاره کرده است؛ اما در نگاشته دیگری با عنوان «رسالة فی تحریم الغناء» به اثبات حرمت مطلق آن پرداخته و تنها آن را در مجالس زنانه عروسی توسط مغنیات جایز می‌داند.

مرحوم ملا احمد نراقی در استظهاری قابل توجه بر این باور است که امامان (ع) در پاسخ به پرسش‌های مطلق مردم درباره غناء، از عبارات «بَيْتُ الْغِنَاءِ»، «مَجْلِسُ الْغِنَاءِ»، «صَاحِبُ الْغِنَاءِ» و «لَا تَدْخُلُوا بُيُوتًا» بهره گرفته‌اند و این عبارات نشان می‌دهد که از غناء به نحو مطلق نهی نشده است؛ بلکه ویژگی‌هایی درباره برخی گونه‌های غناء وجود دارد که سبب حرمت آنها می‌شود (نراقی، ۱۴۱۵، ج ۱۴، ص ۱۴۱). از این رو، نراقی بر این باور است که غناء به دو گونه حق و باطل تقسیم می‌شود (نراقی، ۱۴۱۵، صص ۱۳۸-۱۴۰). یکی از فقیهان سترگ معتقد است که روایت صحیحی که تصریح بر حرمت غناء نماید، یافت نکرده است؛ ولی با بهره از شهرت و اجماع و نیز، ضمیمه کردن روایات به آنها، می‌توان حرمت آن را به اثبات رساند (مقدس اردبیلی، بی تا، ج ۸، ص ۵۹).

در سوی مقابل، شماری از فقیهان بر حرمت غناء به نحو مطلق باور دارند (حلی، بی تا، ص ۲۸؛ ابن ادریس، ۱۳۸۷، ج ۱۰، ص ۳۱۶؛ حر عاملی، ۱۴۰۹، ج ۱۷، ص ۱۲۲، ۱۲۸ و ۳۰۳) و شنیدن چنین اصواتی را گناه کبیره شمرده‌اند (حکیم، ۱۴۲۸، ج ۱، ص ۱۴۶). برخی چون شیخ علی عاملی (م. ۱۱۰۳ ق) نیز، باور به عدم حرمت غناء را بدعت دانسته است (ن. ک: مختاری و صادقی، ۱۳۷۶، ج ۱، ص ۶۸). نگارنده کتاب «ایضاح الفوائد» بر این باور است که اخبار دالّ بر اباحه غناء به سبب آنکه در شمار اخبار آحاد هستند، توان معارضه با اخبار متواتر رهنمون بر حرمت غناء را ندارند. از این رو، باید آنها را طرح نمود (فخر المحققین، ۱۳۸۷، ج ۱، ص ۴۰۵؛ نیز ن. ک: مختاری و صادقی، ۱۳۷۶، ج ۱، ص ۵۵۰).

برخی از فقیهان نیز، حرمت غناء را گزاره‌ای دانسته‌اند که در تمام موارد صدق عنوان غناء بر آوایی صادق نیست، بلکه در بیشتر آنها جریان دارد (آل عصفور، ۱۳۷۹، ص ۴۲۶؛ فاضل لنکرانی، ۱۴۲۷، ص ۱۶۸). ملا حبیب الله کاشانی با تقسیم‌بندی انواع آواز، حکم غناء را بر حسب نحوه اداکردن صوت و هدف از استعمال آن، به چهار گونه حرام، مکروه، مباح و مستحب تقسیم کرده است (کاشانی، ۱۳۷۵، صص ۸۰-۸۱). گرچه در حرمت فی الجمله غناء میان مسلمانان اختلاف چندانی نیست؛ اما در تشخیص مفهوم و مصادیق حرام این مفهوم، دیدگاه‌های متفاوتی وجود دارد تا جایی که یکی از دانشوران معاصر بر این باور است که نمی‌توان هیچ‌یک از تعاریف غناء در کتب لغوی را فنی و علمی دانست (ملکوتی فر، ۱۳۷۱، ص ۲۹). با بررسی دلایل باورمندان به اباحه و حرمت، دو علت ذیل، عوامل اختلاف دیدگاه‌ها ارزیابی می‌شوند: ۱) تعریف مفهوم غناء و ۲) استظهار از پاره‌ای روایات.

در روند استنباط فقهی، پرسش این است که آیا حکم جواز مواردی از غناء مستند به کدام روایات است؟ پژوهش حاضر با هدف پاسخ به این پرسش، در پی بررسی دلالتی روایاتی است که باورمندان به جواز غناء در مواردی خاص، بدان‌ها تمسک نموده‌اند. برای دست‌یافتن به این منظور، پس از بازخوانی ادله قائلان به جواز، روایات مذکور در چهار دسته، افراز شده و چگونگی مواجهه فقیهان متقدم و متأخر با این روایات تبیین شده است. شایسته یادکرد است، بن‌مایه این پژوهش را دیدگاه‌های حضرت آیت الله سیدعلی خامنه‌ای درباره موضوع غناء، شکل داده است. معظم‌له طی سال‌های ۸۸-۱۳۸۷، تعداد ۷۶ جلسه از دروس خارج فقه خویش را به این موضوع، اختصاص داده و این درس‌ها پس از پیاده‌سازی در کتابی با عنوان «غناء» به زیور طبع آراسته شده است. دیدگاه ویژه ایشان در تعریف لغوی و اصطلاحی غناء، در کنار استظهار درخور توجهی از روایات، رویکردی را در عرصه استنباط حکم شرعی غناء و فروع متعلق به آن سامان داده است که قابلیت پژوهشی مستقل در قامت روش‌شناسی اجتهادی معظم‌له را دارا خواهد بود. به هر روی، پژوهش حاضر با الهام از صناعت فقهی ایشان، در پی ارزیابی دلالتی احادیث بیانگر جواز غناست.

۲. پیشینه تحقیق

بسیاری از فقیهان به مناسبت بحث از انواع تجارت، از گونه‌های حرام آن نیز سخن گفته و بخشی را به موضوع غناء و درآمد حاصل از آن، ویژه داشته‌اند (علامه حلی، ۱۴۱۳، ج ۲، ص ۸؛ ۱۴۱۲، ج ۱۵، ص ۳۷۰). برخی به مناسبت بحث از موجبات فسق در شهادت افراد، از غناء سخن گفته و آن را عمل سفیهانه دانسته‌اند که سبب عدم سماع قول شاهد متصف به این صفت می‌گردد (ن.ک: شافعی، ۱۴۲۴، ج ۱۳، ص ۴۶؛ طوسی، ۱۴۰۷، ج ۶، ص ۳۰۴؛ ۱۳۸۹، ج ۵، ص ۵۸۶؛ ابن ادریس، ۱۳۸۷، ج ۱۰، ص ۱۶۷؛ محقق حلی، ۱۴۰۸، ج ۴، ص ۱۱۷؛ علامه حلی، ۱۴۰۲، ج ۵، ص ۲۵۱). برخی نیز اعتقاد به اباحه غناء را مانع پذیرش شهادت دانسته‌اند (شهید اول، ۱۴۳۰، ج ۱۰، ص ۱۰۰).

در کتاب «الغناء فی الاسلام» (۱۴۰۴) به کوشش علی عسلی عاملی نیز، به تعریف مفاهیمی چون غناء، موسیقی، حداء، زمر، طرب و رقص پرداخته شده و پس از آن، معروفترین خوانندگان عرب عصر حضور و نیز، بررسی تاریخی غناء در عصر حکومت بنی امیه و بنی عباس و رواج آن در حکومت اسلامی اندلس مورد توجه بوده است. همچنین در فصلی مستقل، پیامدهای ناگوار غناء از منظر علوم جدید بیان شده است. مجتبی الهی خراسانی در کتاب «بررسی فقهی پدیده غناء، ماهیت و حکم آن» (۱۳۸۶) به ترجمه دو رساله از عبدالهادی فضل‌ی و محمدهادی معرفت در این موضوع پرداخته است.

کتاب «غناء و موسیقی؛ ماهیت، حکم و پیامدها» (۱۳۹۴) به قلم سیدمصطفی حسینی رودباری، پژوهشی درخور توجه و شایسته در باب معرفی مفهوم غناء و تبیین ادله حکم آن است. ایشان این روند را در کتاب «موسیقی و رسانه، فقه موسیقی و معیارهای کاربردی» (۱۳۹۱) با توضیحاتی افزون، پی گرفته است. در این دو کتاب، خلط میان معنای لغوی و شرعی غناء، علت ایجاد اختلاف نظر فقیهان درباره موضوع غناء معرفی شده است. یوسف قرضاوی نیز در کتاب «فقه الغناء و الموسیقی فی ضوء القرآن و السنة» (۱۴۲۲)، پس از بیان ادله باورمندان به حرمت غناء، دلایل اعتقاد به اباحه را تبیین نموده و در نهایت، غناء مشروع را غنایی می‌داند که پنج شرط ذیل را نداشته باشد: مخالفت با قرآن، افراطی و تفریطی بودن مفهوم آن، مقارنت با امور حرام، زیاده‌روی و آماده‌نبودن فکری و عقیدتی مستمع (ن.ک: قرضاوی، ۱۴۲۲، صص ۱۸۵-۱۹۳).

کتاب «میراث فقهی (۱)؛ غناء، موسیقی» به کوشش رضا مختاری، محسن صادقی و محمدرضا نعمتی در چهار جلد، پژوهشی ارزنده در جمع‌آوری دیدگاه‌ها درباره غناست. جلد اول و دوم این مجموعه، مشتمل بر ۲۸ رساله از دانشوران شیعی درباره غناست. در جلد سوم به بیان آراء برخی فقیهان، کتاب‌شناسی موضوع غناء، احادیث غناء و نظریه اهل سنت درباره آن پرداخته شده است. جلد چهارم به تصحیح ۱۸ رساله دیگر و گفتارهای پراکنده درباره غناء اختصاص دارد.

مقالات فراوانی نیز، پیرامون موضوع غناء به نگارش در آمده‌اند؛ اما مقالات ذیل، ارتباط بیشتری با موضوع جستار حاضر دارند: «الغناء و حرمته فی الفقه الاسلامی» (۱۴۰۹) به قلم ابراهیم جنّاتی، «کلمة فی التحذیر الغناء المحرم» (۱۴۱۷) به خامه محمد مؤمن قمی، «الغناء فی میزان الفقه الاسلامی؛ نظرة متجددة» (۱۴۳۲) نوشته علیرضا صدر حسینی، «تأملی در موضوع‌شناسی غناء» (۱۳۸۹) به کوشش محمدصادق یوسفی مقدم، «معناشناسی غناء و حکم آن» (۱۳۹۰) با تلاش سیدمحمد شفیعی مازندرانی. بن‌مایه این پژوهش‌ها، ارائه تعریف اصطلاحی غناء و بررسی ادله حرمت آن است. محمدصادق یوسفی مقدم در مقاله «بررسی فقهی روایات تغنی در قرائت قرآن» (۱۳۹۴) کوشیده است تا مجموعه روایات مربوط به موضوع کاربست غناء در قرآن در منابع فریقین را با بهره از بررسی سند و محتوا، ارزیابی نماید.

حسب جستجوی نگارنده، در حوزه بررسی دیدگاه فقهی دانشوران درباره موضوع غناء نیز، برخی از مهمترین مقالات عبارتند از: «غناء از دیدگاه محقق سبزواری» (۱۳۷۵) به کوشش ولی‌الله ملکوتی فر، «غناء از دیدگاه محقق اردبیلی» (۱۳۷۵) به قلم سیدعلی

حسینی؛ «غناء از منظر فقیه و محقق بزرگوار، شیخ مرتضی انصاری» (۱۳۷۳) به همت محمدهادی معرفت و «سوء برداشتی تاریخی در مسأله غناء با نگاه به نظریه شیخ انصاری» (۱۳۹۵) نوشته حمید ایماندار و احسان علی‌اکبری بابوکانی. با وجود این تلاش‌های درخور تحسین، پژوهشی که به گونه مستقل، مجموعه روایاتی را که در ظاهر بر اباحه غناء رهنمون هستند، دست‌مایه بررسی دلالی قرار داده باشد، یافت نمی‌شود. برای این منظور، کوشش شده تا دیدگاه فقیهان گوناگون در مواجهه با این روایات، کشف و تبیین گردد. وجه نوآوری دیگر پژوهش، این است که با بهره از صناعت فقهی حضرت آیت الله خامنه‌ای، کوشیده است تا وجوه قوت یا ضعف هر ک از دیدگاه‌های پیش‌گفته را روشن نموده و استظهار ایشان از روایات مربوطه را تبیین نماید.

۳. مفهوم‌شناسی

یکی از گام‌های بنیادین مواجهه با مسائل شرعی، مفهوم‌شناسی دقیق موضوع است. از این‌رو، در بخش پیش‌رو، به بررسی معنای لغوی و تعریف اصطلاحی غناء پرداخته می‌شود.

۳-۱. غناء از نظر لغت

«غناء» از ریشه (غ/ن/ی) بوده و لغت‌پژوهان، این واژه را به معانی ذیل دانسته‌اند: گونه‌ای از صدا (جوهری، ۱۳۷۶، ج ۶، ص ۲۴۴۹؛ ابن فارس، ۱۴۰۴، ج ۴، ص ۳۷۹)؛ سرود (زمخشری، ۱۳۸۶، ص ۵۵)؛ صدای بلند (ابن اثیر، ۱۳۶۷، ج ۳، ص ۳۹۱)؛ زمزمه کلام موزون (ابوحیب، ۱۴۰۸، ص ۲۷۹)؛ نغمه (اسماعیل الصینی، ۱۴۱۴، ص ۸۴) و صوت کشیده شده (صاحب بن عباد، ۱۴۱۴، ج ۵، ص ۱۳۵)؛ فراهیدی، ۱۴۰۹، ج ۴، ص ۴۵۰؛ ابن درید، ۱۹۸۸، ج ۲، ص ۹۶۴). برخی نیز آن را گونه‌ای از صوت کشیده دانسته‌اند که برای بهره لذت نفسانی باشد (عسکری، ۱۴۰۰، ص ۱۶۹). از آنجا که غناء، اسم صوت است باید به شکل «غُناء» تلفظ می‌شد؛ اما عرب‌ها آن را به شکل «غِناء» تلفظ می‌نمایند (فیومی، ۱۴۱۴، ص ۴۵۵).

۳-۲. غناء در اصطلاح

کاوش در سخن فقیهان درباره مفهوم غناء نشان می‌دهد که آنان در تعریف و گستره مصادیق غناء، هم‌داستان نیستند. برخی آن را تنها صوت طرب‌انگیز دانسته و کسانی دیگر آن را صوت دربردارنده ترجیع‌پنداشته‌اند. گروهی دیگر قید طرب‌انگیز بودن یا لهوی بودن را بدان افزوده‌اند. برخی نیز بدون تعریفی آشکار، طریق احتیاط را در پیش گرفته و هرگونه صوتی را که غنایی بودن آن محتمل باشد، حرام دانسته‌اند (ن.ک: طباطبایی قمی، ۱۴۲۵، ص ۲۸۰). در ادامه، برخی از مهم‌ترین تعریف‌ها درباره غناء خواهد آمد. کسانی معتقدند که غناء، هنری است که از راه تقطیع آوازه‌ها به نسبت‌های منظم معلومی در اشعار موزون، آهنگ داده می‌شده و موسیقی نامیده می‌شود (ابن خلدون، ۱۳۹۰، ج ۲، ص ۸۴۴). برخی نیز آن را گونه‌ای از لهو مکروه دانسته‌اند که شبیه باطل است (شافعی، ۱۴۲۴، ج ۱۳، ص ۴۶). شیخ محمد دارابی (م ۱۱۳۰ ق) در رساله «مقام السالکین»، هفت تعریف برای غناء بر شمرده است (ن.ک: مختاری و صادقی، ۱۳۷۶، ج ۱، صص ۳۱۸-۳۲۲) و در نهایت، غناء را صوت نیکویی می‌داند که با آلات لهو همراه بوده یا صدای زن و یا کلام کذب لاطائلی^۱ باشد (مختاری و صادقی، ۱۳۷۶، ج ۱، ص ۳۲۲). کسانی تا دوازده تعریف برای غناء بیان

کرده‌اند (ر.ک: نراقی، ۱۴۱۵، ج ۱۴، ص ۱۲۵). برخی تا بیست تعریف لغوی و اصطلاحی درباره غناء بر شمرده و خود، دو تعریف جدید بر آنها افزوده‌اند (ن.ک: موسوی خمینی، ۱۳۹۲، ج ۱، صص ۳۳۴-۳۴۵).

بر حسب منابع موجود، محقق حلی (م. ۶۷۶ ق) در کتاب «شرائع الاسلام»، نخستین فقیه شیعی است که به تعریف اصطلاحی غناء در دانش فقه پرداخته است. تعریف وی چنین است: «مد الصوت المشتمل علی الترجیع المطرب» (محقق حلی، ۱۴۰۸، ج ۴، ص ۱۱۷). این تعریف در نظر فقیهان پسینی، تعریفی مشهور در میان فقیهان دانسته شده است (انصاری، ۱۴۱۵، ج ۱، ص ۲۹۳). با وجود این، برخی معتقدند که این تعریف نمی‌تواند به روشنی بیانگر معنای غناء باشد (مقدس اردبیلی، بی‌تا، ج ۲، ص ۳۳۶). ملا احمد نراقی، این تعریف را قدر متیقن از معنای غناء حرام می‌داند (نراقی، ۱۴۱۵، ج ۱۸، ص ۱۸۲). بر اساس این تعریف، این دیدگاه وجود دارد که برای فهم مفهوم غناء، باید به عرف مراجعه نمود (ن.ک: شهید ثانی، ۱۴۳۵، ج ۱۴، ص ۱۸۰؛ بحرانی، ۱۳۶۳، ج ۱۸، ص ۱۰۱؛ کاشانی، ۱۳۷۵، ص ۶۷؛ آل عصفور، ۱۳۷۹، ص ۴۲۶؛ مختاری و صادقی، ۱۳۷۶، ج ۱، ص ۶۹ و ۶۷۱)؛ حتی اگر در بردارنده ترجیع و تطریب نباشد (مقدس اردبیلی، بی‌تا، ج ۸، ص ۵۷).

آیت الله خامنه‌ای معتقد است که قدر متیقن گرفتن از معنای غناء یا رجوع به عرف برای فهم معنای آن، به اندازه کافی، روشنگر مفهوم آن نخواهند بود؛ زیرا قدر متیقن گرفتن از تعاریف اصطلاحی، نمی‌تواند موضوع حکم شرعی را به آشکاری تبیین نماید. عرف نیز با توجه به معانی مختلف لغویان و اهل ادب از غناء، نمی‌تواند تعریف واحدی از غناء ارائه نماید (ر.ک: خامنه‌ای، ۱۳۹۸، صص ۱۹۳-۱۹۵).

نگارنده کتاب «مجمع البحرين» غناء را چنین تعریف نموده است: «الصوت المشتمل علی الترجیع المطرب أو ما یسمى بالعرف غِنَاءٌ و إن لم یطرب، سواء کان فی شعر أو قرآن أو غیرهما» (طریحی، ۱۳۷۵، ج ۱، ص ۳۲۱): صوت دربردارنده ترجیع طرب‌انگیز یا آنچه که طرب‌انگیز نباشد، اما عرف آن را غناء بنامد، خواه در شعرخوانی باشد یا در قرآن یا امری دیگر. شیخ انصاری نیز چنین تعریفی ارائه می‌دهد: «صوتی که لهوی بوده و در شمار الحان اهل فسق و معصیت قرار دارد» (انصاری، ۱۴۱۵، ج ۱، ص ۲۹۶).

در تعریفی دیگر از غناء چنین آمده است: «غناء تنها تحسین صوت نیست، بلکه کشیدن صدا و ترجیع آن به شکل خاص طرب‌انگیز را که مناسب مجالس فسق است، شامل می‌شود» (اصفهان‌ی، ۱۴۲۳، ص ۴۱۶)، اما امام خمینی بر این باور است که این تعریف استوار نیست؛ زیرا در بسیاری موارد غناء، مدّ صوت و ترجیع آن وجود ندارد (موسوی خمینی، ۱۳۹۲، ج ۱، ص ۳۴۲). ایشان در تعریف غناء چنین می‌نگارد: «غناء گونه‌ای از صوت انسانی است که در آن رقت و حسن ذاتی باشد و در میان عرف مردم، کاربرد آن برای ایجاد طرب است» (موسوی خمینی، ۱۳۹۲، ج ۱، ص ۳۴۱). شیخ انصاری نیز، رفع یا مدّ صوت را به تنهایی عامل ایجاد حرمت نمی‌داند (انصاری، ۱۴۱۵، ج ۱، ص ۲۹۱).

برخی بر این باورند که تعاریف غناء در سخن فقیهان پیشین، تعریف حقیقی نبوده و در دو سوی افراط و تفریط قرار دارد (خویی، ۱۴۱۸، ج ۳۵، صص ۴۷۷-۴۷۸) و این تعاریف، تنها از قبیل شرح الاسم هستند (مکارم شیرازی، ۱۴۲۶، ص ۲۶۲). با بررسی این تعاریف می‌توان فهمید که دو شرط ترجیع و طرب‌انگیز بودن، برای استقرار حرمت، نقشی بنیادین داشته است. نگارنده کتاب «مفتاح الکرامه» درباره قید طرب‌انگیزی چنین می‌نگارد: «أنّ المراد بالاطراب و التطریب غیر الطرب بمعنی الخفة لشدة حزن أو سرور» (حسینی عاملی، ۱۴۱۹، ج ۱۲، ص ۱۶۸). بنابراین در این تعریف، تطریب به معنای ترجیع و گرداندن صدا در گلوست نه اطراب (خامنه‌ای، ۱۳۹۸، ص ۱۹۶). ترجیع نیز به معنای گرداندن صدا در گلو به سبک آواز است (طریحی، ۱۳۷۵، ج ۴، ص ۳۴۴) نه چهچه و قلقله (خامنه‌ای، ۱۳۹۸، ص ۱۹۰). زمانی که مؤذن، قاری، روضه‌خوان و خواننده، پیچی به صدا می‌دهند، ترجیع شکل می‌گیرد و مراد از تطریب نیز، همان ترجیع است نه اطراب و طرب‌انگیزی (خامنه‌ای، ۱۳۹۸، صص ۱۹۰-۱۹۱).

به گونه‌ای کلی می‌توان گفت، الحان به سه دسته عمومی قابل افراز هستند: ۱) الحانی که با مجالس فسق تناسبی ندارند، ۲) الحانی که تنها به مجالس فسق اختصاص دارند و ۳) الحان مشترک میان مجالس فسق و غیر آن. بر اساس این دسته‌بندی، برخی بر این باورند که لحن، گاهی علت تامه برای صدق عنوان غناء شمرده می‌شود و گاهی تنها علت ناقصه است (مکارم شیرازی، ۱۳۸۰، ص ۷۱). فقیهانی سترگ در رویکردی کلی، غناء را به دو گونه حلال و حرام افراز نموده‌اند (نراقی، ۱۴۱۵، ج ۴، صص ۱۳۸-۱۴۰). غناء محرم، صدای مرجعی است که به گونه لهُو و باطل بوده و گمراه‌کننده از حق باشد؛ چه اینکه مشتمل بر کلام باشد یا نباشد (خوبی، ۱۴۱۸، ج ۳۵، ص ۴۸۰؛ خامنه‌ای، ۱۳۹۸، ص ۱۸۹).

آیت الله خامنه‌ای در جمع‌بندی میان تعاریف اصطلاحی معتقد است، برای فهم معنای غناء باید به روایات، استعمالات اهل لغت، عرف، ادب و فقه رجوع نمود تا از مجموع آنها، معنای غناء را برکشید (خامنه‌ای، ۱۳۹۸، ص ۱۹۵). بر اساس تعریف معظم‌له، واژه غناء دارای اشتراک لفظی نیست؛ بلکه در معنای عام و خاص به کار می‌رود (خامنه‌ای، ۱۳۹۸، ص ۱۹۵). غناء در کاربرت عام به معنای کلامی است که با تکیه بر صوت و با کشیدن صدا و فراز و فرودهایی در آن، همراه است که به آن ترجیع می‌گویند و معادل فارسی آن آواز است (خامنه‌ای، ۱۳۹۸، ص ۱۹۸) و معنای خاص غناء، آوازی است که با قواعد و قوانین با اسلوبی خاص و با بهره از زیر و بم و ویژه سامان یابد، به نحوی که آوازخوانی بر آن صدق نماید و در عرف آن به آن خوانندگی بگویند (خامنه‌ای، ۱۳۹۸، ص ۱۹۵). به نظر ایشان، حواله کردن دریافتن معنای غناء به عرف توسط برخی فقیهان، در راستای شناخت گونه‌های غناء است (خامنه‌ای، ۱۳۹۸، صص ۲۰۰ و ۲۱۰). سه شرط حُسن صوت، انطباق با دستگاه‌های موسیقی و طرب‌انگیزی هم، ملاک برای صدق عنوان غناء محسوب نمی‌شوند (خامنه‌ای، ۱۳۹۸، صص ۲۱۱-۲۱۲)؛ زیرا رابطه میان حُسن صوت و غناء، عامین من وجه است و نیز هر صوتی که از حنجره انسان خارج می‌شود، به هر حال، با یکی از دستگاه‌های موسیقی سازگار است. عدم شرط بودن وصف اطراب هم به واسطه نیافتن آن در کتب روایات و مفهوم لغوی غناء به دست می‌آید (خامنه‌ای، ۱۳۹۸، ص ۲۱۴). از طرفی، بسیاری از آوازه‌ها نه سبب طرب شأنی هستند و نه طرب فعلی (خامنه‌ای، ۱۳۹۸، ص ۲۱۵).

ایشان برای شناخت مفهوم غناء در کاربرت خاص فقهی آن، هشت ویژگی را ذکر می‌نماید که عبارتند از: تداول مفهوم غناء در همه عرفها، عدم تفاوت مفهومی غناء بین اهل فسق و غیر آنان، عدم دخالت حسن صوت و انطباق با دستگاه‌های موسیقی در مفهوم غناء، عدم دخالت ملازمت با آلات موسیقی، عدم دخالت طرب در مفهوم غناء، عدم دخالت باطل بودن کلام، لازم نبودن مقارنت با کلام و عدم صدق عنوان غناء بر تلاوت‌های متعارف قرآن و اذان (ر.ک: خامنه‌ای، ۱۳۹۸، صص ۲۲۱-۲۲۵). تعریف عام معظم‌له از غناء چنین است که هر آهنگ و صوتی که فضا را به سمت بی‌مبالاتی به دین، گناه و بی‌اعتنایی به واجب و تکلیف شرعی بکشانند، حرام است (خامنه‌ای، ۱۳۹۸، ص ۴۴۴).

۴. بررسی دلالتی روایات رهنمون بر جواز غناء

همانگونه که در مقدمه گذشت، برخی از فقیهان شیعی با استناد به شماری از روایات، بر اباحه غناء باور یافته‌اند. از این رو، بایسته می‌نماید، دیدگاه دانشوران مختلف درباره این روایات ارزیابی شود. بخشی از این روایات، تنها بر کاربرت صوت نیکو رهنمون هستند (برای نمونه، ر.ک: کلینی، ۱۴۲۹، ج ۴، صص ۶۳۱-۶۳۲) که بنا بر دانش موضوع شناسی، از محل بحث خارج خواهند بود. اما

شماری دیگر، به کاربرست غناء در قرائت قرآن، مجالس زنانه عروسی و ایام شادی رهنمون بوده و در شماری دیگر، خرید و فروش کنیزان آوازه‌خوان، جایز شمرده شده است. در ادامه، به بررسی این چهار دسته از روایات پرداخته خواهد شد.

۴-۱. احادیث رهنمون بر کاربرست ترجیع و غناء در قرآن

ظاهر بدوی روایات ذیل را می‌توان با حکم جواز کاربرست غناء و ترجیع در قرآن سازگار دانست:
- شیخ صدوق در خبر مرسلی از قول رسول خدا(ص) چنین نقل می‌کند: «از ما نیست کسی که به قرآن تغنی نکند» (ابن بابویه، ۱۴۰۳، ص ۲۷۹).

- کلینی از ابو بصیر نقل می‌کند که امام باقر(ع) فرمودند: «ای ابا محمد، در هنگام قرائت قرآن، صدایت را بکش. پروردگار متعال صوت نیکو که در آن ترجیع است، دوست دارد» (کلینی، ۱۴۲۹، ج ۴، صص ۶۳۴-۶۳۵).

- کلینی به اسناد خود، حدیث موثق را به شکل ذیل گزارش می‌نماید: «عبدالله بن سنان از امام صادق(ع) نقل می‌کند که رسول خدا(ص) فرمودند: قرآن را با الحان و اصوات عرب بخوانید. از الحان اهل فسق و مرتکبان کبائر بپرهیزید. همانا پس از من اقوامی خواهند آمد که قرآن را بر ترجیع غناء، نوحه‌گری و به سان راهبان می‌خوانند» (کلینی، ۱۴۲۹، ج ۴، ص ۶۲۹).^۱

تقریب استدلال به این روایات چنین است که ادله رهنمون بر استحباب قرائت قرآن، اطلاق داشته و شامل قرائت قرآن با غناء و غیر آن می‌شود. از طرفی، اطلاق ادله حرمت غناء نیز شامل کاربرست آن در قرائت قرآن و هر کلام دیگری می‌شود. رابطه بین این دو طائفه از روایات، عامین من وجه است. در محل اجتماع، یعنی قرائت قرآن به نحو غناء، دو دسته از روایات تعارض نموده و تساقط می‌کنند. به همین دلیل، باید به اصل عملی، یعنی اصالة الاباحه رجوع کرد^۲ (ن.ک: محقق سبزواری، ۱۳۸۱، ج ۱، صص ۴۲۸-۴۳۱)؛ در مقابل، مرحوم خویی معتقد است که در محل اجتماع گستره موضوع دو دسته از روایات، تساقط صورت نمی‌گیرد؛ چون یکی از طرفین، یعنی روایات حرمت غناء، به سبب مخالفت با عامه دارای ترجیح است. بنابراین، روایات دال بر جواز قرائت قرآن با غناء را باید کنار نهاد (خویی، ۱۴۱۸، ج ۳۵، صص ۴۸۸-۴۸۹).

نظریه دیگری از شیخ انصاری وجود دارد که بر اساس آن، تساقط در محل اجتماع رخ نمی‌دهد. به این بیان که در محل اجتماع میان حکم الزامی حرمت غناء با حکم استحبابی به کاربردن صوت نیکو در قرائت قرآن، تعارض رخ می‌دهد و ادله دربردارنده احکام استحبابی، تاب مقاومت در برابر ادله بیانگر ادله الزام آور را ندارند. به همین علت، باید حکم به حرمت غناء در قرائت قرآن نمود (ن.ک: انصاری، ۱۴۱۵، ج ۱، صص ۳۰۸-۳۰۹؛ خمینی، ۱۳۷۶، ج ۱، ص ۳۹۷). آیت الله خامنه‌ای نیز، همسو با این نظریه بر این باور است که احکام استحبابی، تنها در مواردی جاری خواهند بود که با عملی مباح محقق شوند نه با عمل حرامی چون غناء (خامنه‌ای، ۱۳۹۸، ص ۲۸۶).

برخی بر این باورند که ادله حرمت غناء، رهنمون به پرهیز از طبیعت غناء هستند و از آنجا که انتفاء طبیعت به انتفاء تمام افراد آن است، پس با ارتکاب اقسام مشکوک آن، امثال امر مولی و پرهیز از همه افراد آن طبیعت، حاصل نمی‌آید. از این رو، در موارد مشکوک به اباحه، جایی برای تمسک به اصل برائت نیست (ن.ک: مختاری و صادقی، ۱۳۸۷، ج ۲، ص ۸۲۹). در مقابل، برخی معتقدند که

۱. «افَرُّوْا الْقُرْآنَ بِاللَّحَنِ الْعَرَبِ وَأَصْوَاتِهَا وَإِيَّاكُمْ وَلُحُونِ أَهْلِ الْفُسْقِ وَأَهْلِ الْكِبَائِرِ فَإِنَّهُ سَبَّحِيٌّ مِنْ بَعْدِي أَقْوَامٌ يَرْجِعُونَ الْقُرْآنَ تَرْجِيعَ الْغَنَاءِ وَالتَّوْحِ وَالزُّهْبَانِيَّةِ».

۲. سزامند یادکرد است که مرحوم محقق سبزواری در رساله مستقلى که درباره غناء با عنوان «رسالة في حرمة الغناء» نگاشته است، از این نظریه عدول کرده و روایات بیانگر تغنی در قرآن را به واسطه نقل از عامه، دارای صلاحیت برای احتجاج نمی‌داند و از دیگر سو، حمل واژه «غناء» در این روایات را به وجه دیگری محتمل دانسته است؛ ولی حمل آن بر غناء محرم را خالی از اشکال نمی‌داند (ن.ک: مختاری و صادقی، ۱۳۷۶، ج ۱، ص ۳۳).

باید بر موارد مشکوک، اصل برائت را جاری ساخت (مکارم شیرازی، ۱۳۸۰، ص ۷۱). آقا محمود بهبهانی (م. ۱۲۶۹ ق) نیز با وجود باور به جریان اصالة الاباحه، احتیاط را در ترک غناء در این موارد می‌داند؛ زیرا نهی اجمالی از آن وجود دارد (ن.ک: مختاری و صادقی، ۱۳۸۷، ج ۲، ص ۸۱۸).

فارغ از بحث اصولی، بایسته است تا میزان دلالت هریک از روایات در اثبات جواز غناء بررسی گردد. بر این اساس در ادامه، بررسی دلالتی هر یک از احادیث پیش گفته و نحوه مواجهه فقیهان با آنها پی گرفته خواهد شد.

الف. بررسی تغنی در قرآن

مشهور دانشمندان اسلامی بر این باورند که مراد از تغنی به قرآن، بی نیاز شدن از امور دیگر به واسطه بهره از قرآن است (ن.ک: صاحب، ۱۴۱۴، ج ۵، ص ۱۳۵؛ ابن بابویه، ۱۴۰۳، ص ۲۷۹؛ طوسی، ۱۳۸۹، ج ۵، ص ۵۹۱؛ علم الهدی، ۱۹۹۸، ج ۱، ص ۳۲؛ فیض کاشانی، ۱۴۰۶، ج ۹، ص ۱۷۰۸؛ مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۷۶، ص ۲۵۵)؛ زیرا واژه «تغنی» در باب «تفعل» به معنای استغناء است (شریف رضی، ۱۴۲۲، ص ۲۲۱). برخی دیگر آن را به معنای بی نیازی اخروی افرادی دانسته‌اند که با قرآن مأنوس هستند (مازندرانی، ۱۳۸۲، ج ۱۱، ص ۲۶). بر اساس دیدگاهی دیگر، مراد از این واژه، خواندن قرآن به تلاوت و ترتیل است (ازدی، ۱۳۸۵، ج ۲، ص ۵۹۸؛ ابن اثیر جزری، ۱۳۶۷، ج ۲، ص ۳۲۵). سید مرتضی، احتمالات دیگری در معنای این حدیث بر شمرده است که برخی از آنها عبارتند از: خواندن با صوت حزین، لذت بردن از مفاهیم قرآن و تلاوت آن و مبنا قراردادن قرآن در زندگی (ن.ک: علم الهدی، ۱۹۹۸، ج ۱، صص ۳۱-۳۶).

در مقابل، عده‌ای چون شیخ محمد دارابی و سید ماجد بحرانی بر این باورند که سیاق حدیث و فصاحت معصوم، مانع از پذیرش این تأویلات است و باید مفهوم غناء را در این روایت به همان معنای رایج حمل کرد (ن.ک: مختاری و صادقی، ۱۳۷۶، ج ۱، ص ۳۷۵ و ص ۵۲۳). بنابراین، طبق این حدیث، کاربرست غناء در قرآن جائز خواهد بود (ن.ک: مختاری و صادقی، ۱۳۷۶، ج ۱، صص ۳۷۳-۳۸۱). برخی نیز با پذیرش دو گونه غناء باطل و جایز، این روایات را بیانگر جواز برخی گونه‌های غناء دانسته‌اند (نراقی، ۱۴۱۵، ج ۱، صص ۱۴۷-۱۴۸).

کسانی نیز بر این باورند که روایات مذکور، تنها مربوط به کاربرست صوت حسن در قرائت قرآن است، نه قرائت قرآن به نحو غناء (طوسی، ۱۳۸۹، ج ۵، ص ۵۹۱؛ کاشف الغطاء، ۱۴۳۱، ص ۱۲۸؛ خویی، ۱۴۱۸، ج ۳۵، ص ۴۷۶)؛ زیرا غناء در قرائت قرآن مطلقاً حرام است (فاضل لنکرانی، ۱۴۲۷، صص ۱۷۱ و ۱۷۸) و حتی عقوبت بیشتری هم دارد (بحرانی، ۱۳۶۳، ج ۱۱، ص ۱۰۱؛ نجفی، ۱۹۸۷، ج ۲۲، ص ۴۴؛ اصفهانی، ۱۴۲۳، ص ۴۱۶؛ موسوی خمینی، ۱۳۹۳، ج ۲، ص ۵۲۷). شیخ انصاری بر این باور است که باور به جواز غناء در قرآن، سخن نادرست علم‌آموزانی است که از برخی بزرگان متقدم پیروی نموده‌اند (انصاری، ۱۴۱۵، ج ۱، ص ۳۰۷). همچنین، برای انجام عملی مستحب مانند قرائت قرآن با صوت نیکو نمی‌توان عمل حرام مطلق مانند غناء را مباح دانست (کاشف الغطاء، ۱۴۲۲، ج ۶، ص ۱۷). آیت الله خامنه‌ای بر این باور است که تغنی به قرآن در این احادیث، به معنای قرائت قرآن به نحو غناست که در آن، مفهوم عام غناء، مورد نظر است نه مفهوم خاصی که حکم آن حرمت است (خامنه‌ای، ۱۳۹۸، صص ۱۶۶-۱۶۷).

ب. بررسی عبارت «رَجَّعَ بِالْقُرْآنِ صَوْتَكُمْ»

برخی از فقیهان از روایت «رَجَّعَ بِالْقُرْآنِ صَوْتَكُمْ» برای اثبات اباحه غناء در قرآن بهره برده‌اند (فیض کاشانی، ۱۴۰۶، ج ۹، صص ۱۷۴۱-۱۷۴۲). باور به اباحه غناء به عنوان اصل اولیه سبب شده که این روایت بیانگر استحباب تغنی در قرآن نیز دانسته شود (محقق سبزواری، ۱۳۸۱، ج ۱، ص ۳۴۲؛ آل عصفور، ۱۳۷۹، ص ۴۲۶). به نظر می‌رسد، مراد این گروه از دانشوران از اباحه غناء، اباحه صوت نیکوست. از این رو، نمی‌توان به آسانی پذیرفت که ایشان به اباحه ذاتی غناء باور دارند؛ همانگونه که شیخ انصاری نیز، چنین برداشتی از سخن فیض کاشانی نموده است (ن.ک: انصاری، ۱۴۱۵، ج ۱، صص ۳۰۳-۳۰۴). ملا اسماعیل خواجه‌بوی (م. ۱۱۷۳ ق) بر این باور است که محتمل است، مراد از ترجیع، تفکر و تدبیر قاری باشد (مختاری و صادقی، ۱۳۷۶، ج ۱، ص ۵۵۴). کسانی نیز بر این باورند که مراد از ترجیع در قرآن، معنای حرامی که از غناء در نظر گرفته می‌شود، نیست (نراقی، ۱۴۱۵، ج ۴، ص ۱۳۸؛ خرازی، ۱۴۲۳، ج ۶، ص ۳۳۸)؛ زیرا عرف، ترجیع را غناء نمی‌داند (اراکی، ۱۴۱۳، ص ۱۶۵؛ مکارم شیرازی، ۱۳۸۰، ص ۶۳) و در تحقق عنوان غناء، لهو بودن هم شرط است که لزوماً هر ترجیعی، لهوی نخواهد بود (انصاری، ۱۴۱۵، ج ۱، ص ۳۱۰؛ مکارم شیرازی، ۱۴۲۶، صص ۲۵۸-۲۶۰). این دیدگاه نیز وجود دارد که احتیاط در ترک عمل به این روایات به معنای کار بست ترجیع در قرآن است، چرا که در بسیاری موارد، ترجیع در قرائت به غناء تبدیل خواهد شد (مازندرانی، ۱۳۸۲، ج ۱۱، ص ۴۴). فقیهانی نیز مراد از این عبارت را تحسین صوت (حر عاملی، ۱۴۰۳، ص ۸۹؛ نجومی، ۱۳۸۰، ص ۱۷۳؛ فاضل لنکرانی، ۱۳۸۵، ص ۱۷۸) یا رعایت تجوید و ادای درست کلمات دانسته‌اند (مدنی، ۱۴۱۵، ج ۵، ص ۴۰۴). ملا محمدعلی سبزواری (م. ۱۰۷۸ ق) نیز معتقد است که استماع آواز خوش قرآن، به خودی خود حرام نیست، مگر آنکه با مواردی مانند آواز نامحرم و استفاده از سازهایی چون رباب، چنگ و بربط همراه شود (ن.ک: مختاری و صادقی، ۱۳۷۷، ج ۳، ص ۱۶۰۹). حتی اگر روایات را دال بر کار بست غناء در قرآن بدانیم، باید آنها را به سبب موافقت با عامه بر تقیّه حمل نمود (بحرانی، ۱۳۶۳، ج ۱۸، ص ۱۱۲؛ خویی، ۱۴۱۸، ج ۳۵، ص ۴۸۹؛ طباطبایی قمی، ۱۴۲۶، ج ۷، ص ۲۴۶). آقا محمود بهبهانی (م. ۱۲۶۹) افزون بر دلیل پیش فته، موافقت این روایات با روش متصوفه را دلیلی بر کنار نهادن آن در نظر گرفته است (ر.ک: مختاری و صادقی، ۱۳۸۷، ج ۲، ص ۸۵۱).

آیت الله خامنه‌ای در پاسخ استفتایی درباره کار بست غناء در قرائت قرآن و مرثیه چنین می‌نگارد: «غناء، صوت همراه با ترجیع (کشیدن صدا) است که با مجالس لهو و فسق مناسب است. این صوت مطلقاً حرام شرعی است، حتی در دعا و قرآن و اذان و مراثی و مانند آن» (خامنه‌ای، ۱۴۲۰، ج ۲، ص ۱۱)؛ زیرا ترجیع و تحسین صوت، ملازم با غناء محرم نیست. مراد از این موارد در روایات، غناء در معنای لغوی آن است و غناء محرمی که موضوع حکم در روایات است، چنین غنایی نبوده و عرف به خواندن قرآن با ترجیع، آواز نمی‌گوید (خامنه‌ای، ۱۳۹۸، صص ۲۷۸-۲۷۹). از این رو، نمی‌توان این روایات را تخصیص‌دهنده ادله حرمت غناء دانست. تنها غنایی در قرائت قرآن، حرام است که به نحو لهوی باشد (خامنه‌ای، ۱۳۹۸، ص ۲۷۹) و در این موارد، عقوبتی مضاعف دارد؛ چون استخفاف به قرآن و توهین به آن است (خامنه‌ای، ۱۳۹۸، ص ۲۸۰). به نظر ایشان، تمامی روایات رهنمون بر جواز بهره از ترجیع و تغنی در قرآن، به معنای بهره از غناء به معنای عام آن، یعنی کلام کشیده متکی بر تغییر صوت است نه معنای خاص غناء (خامنه‌ای، ۱۳۹۸، صص ۲۰۳-۲۰۵).

ج. بررسی جواز قرائت به الحان عرب

محمدتقی مجلسی (م. ۱۰۷۰ ق) معتقد است که مراد از قرائت قرآن به الحان عرب، همان قرائت‌های گوناگون رایج در میان اعراب است نه لحن آوازا (ن.ک: مختاری و صادقی، ۱۳۷۷، ج ۳، ص ۱۶۰۰). کسانی نیز آن را بر رعایت تجوید در قرائت حمل نموده‌اند (مدنی، ۱۴۱۵، ج ۵، ص ۴۰۴). برخی دیگر بر این باورند که بر اساس روایات پیش گفته، حکم به تحریم غناء در قرآن، به تکلف فراوانی نیازی دارد (محقق سبزواری، ۱۳۸۱، ج ۱، ص ۴۳۱)؛ زیرا بایسته است، روایات مربوط به حرمت غناء را یا در مواردی به جز قرائت قرآن دانست یا در مواردی که در هنگام قرائت، گونه‌ای از لهو و شیوه فاسقان به کار می‌رود (محقق سبزواری، ۱۳۸۱، ج ۱، ص ۴۳۲).

از طرفی، در فرازی از روایت امام باقر (ع) چنین آمده است: «وَإِيَّاكُمْ وَلُحُونِ أَهْلِ الْفُسْقِ وَأَهْلِ الْكِبَائِرِ؛ فَإِنَّهُ سَيَجِيءُ مِنْ بَعْدِي أَقْوَامٌ يُرْجِعُونَ الْقُرْآنَ تَرْجِيعَ الْغِنَاءِ وَالنُّوحِ وَالرَّهْبَانِيَّةِ»: از الحان اهل فسق و مرتکبان گناهان کبیره بپرهیزید. همانا پس از من اقوامی خواهند آمد که قرآن را به سان غناء، نوحه‌گری و اصوات رهبانان می‌خوانند. این روایت به آشکاری بر حرمت کار بست غناء در قرآن دلالت دارد. با این حال، این دیدگاه وجود دارد که نهی از تغنی در این روایت مربوط به مواردی است که از الحانی استفاده شود که یهود و نصارا برای قرائت کتب مقدس خویش از آن لحن‌ها بهره می‌گرفتند (ر.ک: فیض کاشانی، ۱۴۰۶، ج ۹، ص ۱۷۴۳)؛ ولی ترجیع و تغنی به قرآن در غیر این الحان، مستحب است (فیض کاشانی، ۱۴۱۵، ج ۱، ص ۷۲؛ محقق سبزواری، ۱۳۸۱، ج ۱، ص ۴۲۸؛ مختاری و صادقی، ۱۳۷۷، ج ۳، ص ۱۶۰۱). برخی دیگر نیز، این روایت را بر تقیه حمل کرده‌اند (حر عاملی، ۱۴۰۹، ج ۶، ص ۲۱۲). شیخ حر عاملی رساله‌ای مستقل با عنوان «رسالة في الغناء» در شرح این روایت نگاشته است و با دوازده دلیل، استناد به این روایت برای اثبات جواز تغنی در قرآن را مخدوش می‌داند. این دلایل عبارتند از: مخالفت با آیه «وَمِنَ النَّاسِ مَنْ يَشْتَرِي لَهْوَ الْحَدِيثِ» (لقمان: ۶/۳۱)، مخالفت با احادیث معتبر رهنمون بر حرمت غناء، عدم توانایی معارضه با احادیث صحیح السند به سبب ضعف سندی این روایت، مخالفت با اجماع شیعه، موافقت با مذهب عامه، احتمال تأویل در این روایت، مخالفت با احتیاط، مخالفت با اصل عدم تخصیص و تقیید، مخالفت با قاعده وجوب حمل بر حقیقت، مخالفت با ضروریات مذهب، مخالفت با ادله خاص دال بر حرمت و مخالفت با مجموع ادله پیش گفته (ن.ک: مختاری و صادقی، ۱۳۷۶، ج ۱، صص ۱۱۱-۱۲۰). وی یکی از وجوه تأویل این روایت را چنین می‌داند که مراد از ترجیع، گونه‌ای از بلندکردن صداست تا حدی که تبدیل به غناء نشود (ن.ک: مختاری و صادقی، ۱۳۷۶، ج ۱، صص ۳۱-۱۳۲).

آیت الله خامنه‌ای درباره حدیث «افَرُّوْا الْقُرْآنَ بِاللَّحَنِ الْعَرَبِ وَأَصْوَاتِهَا» معتقد است که لحن اهل فسق و اهل کبائر، قسیم الحان عرب است نه قسمی از آن (خامنه‌ای، ۱۳۹۸، ص ۱۵۷) که احتمالاً مراد از آن، الحان بلاد فارس، روم و شامات بوده است (طباطبایی قمی، ۱۴۲۵، ص ۲۷۸؛ خامنه‌ای، ۱۳۹۸، ص ۱۵۷). همانگونه که در روایتی تفسیری ذیل آیه «وَمِنَ النَّاسِ مَنْ يَشْتَرِي لَهْوَ الْحَدِيثِ» چنین آمده است که در عصر نبوی، نصر بن حارث به سرزمین ایران سفر می‌کرده و اشعار ایرانیان را می‌آموخته و در زمان بازگشت به شبه جزیره عربستان، اعراب را با آنها مشغول می‌ساخته است (ن.ک: قمی، ۱۴۰۴، ج ۲، ص ۱۶۱). آیت الله خامنه‌ای معتقد است که مراد از مفهوم «ترجیع رهبانیت» در این روایت، همان آوازه‌های مرسوم در کلیساهاست که با بهره از آلات موسیقی مانند مزامیر و ارگ شکل می‌گیرند (خامنه‌ای، ۱۳۹۸، ص ۱۵۸).

۴-۲. احادیث رهنمون بر حرّیت درآمد زنان آوازه‌خوان در عروسی‌ها

در میراث حدیثی شیعه، سه حدیث را می‌توان یافت که محتوای آنها موضوعی است که ابوبصیر از امام صادق (ع) درباره درآمد حاصل از کنیزان آوازه‌خوان پرسش نموده است. بنگرید:

- کلینی در حدیث موثق از ابوبصیر چنین می‌نگارد: «از امام باقر (ع) در مورد درآمد زنان آوازه‌خوان پرسیدم. امام فرمودند: اگر بر مجلس آنها مردان وارد شوند، حرام است؛ اما کسی (زن آوازه‌خوانی) که به مجلس عروسی دعوت شود، مانعی ندارد» (کلینی، ۱۴۲۹، ج ۹، صص ۶۶۰-۶۶۱).

- شیخ صدوق به اسناد خویش چنین گزارش می‌کند: «ابوبصیر از امام صادق (ع) نقل می‌کند که امام باقر (ع) فرمودند: مزد نوحه‌گری که بر میت نوحه‌سرایی می‌کند و زن آوازه‌خوانی که به عروسی‌هایی دعوت می‌شود که مردان در آن نباشند، اشکالی ندارد» (ابن بابویه، ۱۴۱۳، ج ۳، ص ۱۶۱).

این دیدگاه وجود دارد که هر دو روایت ریشه‌ای واحد دارند؛ چون راوی بی‌واسطه همان ابوبصیر است و تغییر واژگان روایت، تغییری در معنا پدید نیاورده است (حکیم، ۱۴۲۸، ج ۱، ص ۱۴۸؛ فاضل لنکرانی، ۱۴۲۷، ص ۱۸۸؛ خامنه‌ای، ۱۳۹۸، ص ۳۱۵).

درباره استظهار حکم غناء از این روایات، چهار دیدگاه حرمت مطلق، کراهت، جواز غناء و حمل بر استثناء وجود دارد. برخی از فقیهان بر حرمت هرگونه از دستمزد زنان مغنیه باور دارند (ابن بابویه، ۱۴۱۸، ص ۳۱۴ و ۱۴۱۵، ص ۳۶۲؛ مفید، ۱۴۱۰، ص ۵۸۸؛ سلار دیلمی، ۱۴۰۴، ص ۱۷۰؛ حلبی، بی‌تا، ص ۲۸؛ طوسی، ۱۴۰۰، ص ۳۶۵)؛ زیرا روایات دالّ بر حرمت غناء مانند «الْغِنَاءُ مِمَّا وَعَدَ اللَّهُ عَزَّ وَ جَلَّ عَلَيْهِ النَّارُ» (کلینی، ۱۴۲۹، ج ۱۲، ص ۷۸۱) تقییدپذیر نیستند. به همین سبب، فقیهان متقدم از آن اعراض نموده‌اند (کاشف الغطاء، ۱۴۲۰، ص ۳۷؛ موسوی خوانساری، ۱۳۵۵، ج ۳، ص ۱۹؛ خمینی، ۱۳۷۶، ج ۱، ص ۴۰۰؛ اراکی، ۱۴۱۳، ص ۱۷۱)، اما به نظر می‌رسد که وجه اعراض به سبب مخالفت عمل به روایات با احتیاط بوده است (مکارم شیرازی، ۱۳۸۰، ص ۶۷). از طرفی، اعراض مشهور به سادگی قابل احراز نیست؛ زیرا عده‌ای این روایات را حمل بر استثناء نموده‌اند و گروهی نیز، آنها را دالّ بر اباحه به نحو اصل اولیه دانسته‌اند. برخی دیگر از فقهاء نیز، جواز مورد اشاره در این روایات را حمل بر کراهت نموده‌اند (ابن براج، ۱۴۰۶، ج ۱، ص ۳۴۶؛ ابن ادریس، ۱۳۸۷، ج ۱۰، ص ۳۱۶). بعضی، با وجود باور به تخصیص‌ناپذیری حکم اخبار دالّ بر حرمت مطلق غناء، اخبار پیش‌گفته درباره اباحه غناء را به سبب فضای عصر صدور و رعایت تقیه دانسته‌اند (ن.ک: حسینی عاملی، ۱۴۱۹، ج ۱۲، ص ۱۷۹).

در سوی مقابل، برخی معتقدند که از فراز «التي يدخل عليها الرجال» می‌توان دریافت که مناط حرمت، هم‌نشینی مردان با زنان نامحرم در عروسی‌هاست. از این رو، غناء حرمت ذاتی نخواهد داشت (محقق سبزواری، ۱۳۸۱، ج ۱، ص ۴۳۲). کسانی در نقد این دیدگاه، نفس غناء را حرام دانسته‌اند، نه فقط مقارنات آن را (موسوی خمینی، ۱۳۹۲، ج ۱، ص ۳۶۰؛ مکارم شیرازی، ۱۴۲۶، ص ۲۵۷؛ حکیم، ۱۴۲۸، ج ۱، ص ۱۴۹)؛ زیرا حرمت اعمال حرام مقارن در بسیاری از روایات دیگر نیز بیان شده است و اگر روایات پیش‌گفته، تنها بیانگر حرمت مقارنات غناء باشند، لغو خواهند بود (خویی، ۱۴۱۸، ج ۳۵، ص ۴۷۵؛ فاضل لنکرانی، ۱۴۲۷، ص ۱۷۱). همچنین، این دیدگاه وجود دارد که مراد از غناء در عصر صدور، غناء لهوی توسط کنیزان آوازه‌خوان بوده و «ال» واژه «الغناء» در روایات دالّ بر حرمت را نمی‌توان بر عموم حمل نمود؛ بلکه منصرف به گونه‌ای از غناء در عصر اموی و عباسی بوده که با می‌گساری و اعمال لغو همراه بوده است (محقق سبزواری، ۱۳۸۱، ج ۱، صص ۴۳۱-۴۳۲؛ فیض کاشانی، ۱۴۰۶، ج ۱۷، ص ۲۱۸)؛ ولی مجالس عروسی زنانه چنین نیست. به همین جهت، حکم حرمت در آنها جاری نیست (آل عصفور، ۱۳۷۹، ص ۴۲۸). سیدماجد بحرانی در رساله «ایقاظ النائمین و ایعاض الجاهلین»، همین نظریه را پذیرفته است (ر.ک: مختاری و صدقی، ۱۳۷۶، ج ۱، صص ۵۱۴-۵۱۶).

برخی به سبب پذیرفتن اصل اباحه در غناء، بهره از آن در مجالس عروسی را جائز می‌دانند (ن.ک: کاشانی، ۱۳۷۵، ص ۸۳؛ غزالی، ۱۴۰۲، ج ۲، ص ۲۷۷). در سوی مقابل، برخی معتقدند به سبب وجود روایات فراوان بر حرمت ذاتی غناء، نمی‌توان چنین انصرافی را دلیل بر حرمت شمرد (اراکي، ۱۴۱۳، ص ۱۷۰). در دیدگاه تفصیلی نیز، چنین بیان شده است که اگر آوازه‌خوان‌ها به نحو غیر غنایی آواز بخوانند، درآمد ایشان حرام نخواهد بود (ابن ادریس، ۱۳۸۷، ج ۱۰، ص ۱۶۷).

مشهور فقیهان، این روایات را از استثنائات حکم غناء بر شمرده‌اند؛ به شرطی که غناء همراه با لهو و سخنان باطل نباشد (ر.ک: طوسی، ۱۳۹۰، ج ۳، ص ۶۲؛ شهید ثانی، ۱۴۲۵، ج ۳، ص ۱۲۶؛ نجفی، ۱۹۸۷، ج ۲۲، صص ۴۹-۵۰؛ انصاری، ۱۴۱۵، ج ۱، ص ۳۱۴؛ اصفهانی، ۱۴۲۳، ص ۴۱۶؛ موسوی خمینی، ۱۳۹۳، ص ۵۲۸؛ مشکینی اردبیلی، ۱۳۹۰، ج ۲، ص ۲۱۹؛ حکیم، ۱۴۲۸، ج ۱، ص ۱۴۸؛ ترجمینی عاملی، ۱۳۸۵، ج ۴، ص ۲۹۵؛ فاضل لنکرانی، ۱۴۲۷، ص ۱۷۱؛ ابروانی، ۱۳۸۵، ج ۲، ص ۸۷)؛ ولی احتیاط حکم به اجتناب از آن می‌کند (موسوی خمینی، ۱۳۹۳، ج ۲، ص ۵۲۸). از ظاهر عبارات آیت الله خویی چنین برمی‌آید که این روایات را دالّ بر استثناء جواز غناء در مجالس زنانه عروسی می‌دانند (خویی، ۱۴۱۸، ج ۳۵، ص ۴۷۶). از عنوان بابی که شیخ حر عاملی برای این روایات انتخاب کرده است^۱، می‌توان به دست آورد که قائل به استثناء غناء در عروسی از حکم حرمت بوده، با این حال، وی احتمال تقیّه در این روایات را ممکن می‌داند (خویی، ۱۴۱۸، ج ۱۷، ص ۱۲۲؛ نیز ن.ک: بحرانی، ۱۳۶۳، ج ۱۸، ص ۱۱۶). میرزا محمد جعفر شهرستانی (م. ۱۲۶۰ ق) در نگاشته‌ای با عنوان «رسالة الوجیزة فی الغناء»، این اخبار را به سبب موافقت با اخبار عامه، بر تقیّه حمل می‌نماید (ن.ک: مختاری و صادقی، ۱۳۷۶، ج ۱، ص ۷۵۹). برخی با وجود حکم به استثناء کاربست غناء در عروسی و باور به اباحه آن، انجام آن را در شأن بزرگان نمی‌دانند (فضلی و معرفت، ۱۳۸۶، ص ۸۴).

بنا بر عقیده آیت الله خامنه‌ای، روایات پیش‌گفته در مقام بیان ضابطه‌ای برای حرمت یا حلیّت غناء نیستند؛ بلکه در مقام اشاره به واقعیتی خارجی است که بیانگر معرفی دو گونه مغنیّه در عصر صدور است. به این بیان که آوازه‌خوان‌ها دو گونه بوده‌اند؛ دسته اول، افرادی بودند که یا بیت الغناء داشتند یا کنیزکانی که در مجالس عشرت ثروتمندان و مترفان به آوازه‌خوانی می‌پرداختند. دسته دوم، زنانی بودند که از آنها تنها برای آوازخوانی در مجالس عروسی زنانه دعوت می‌شده است. روایت ابوبصیر هم بیانگر این است که دستمزد دسته اول، حرام و مزد زنان دسته دوم، حلال است (ن.ک: خامنه‌ای، ۱۳۹۸، صص ۳۱۶-۳۱۷). از این لحاظ، آوازخواندن در عروسی زنانه توسط گروه دوم، تخصصاً از مفهوم غناء خارج است (خامنه‌ای، ۱۳۹۸، ص ۳۱۸). این دیدگاه را در رساله «تنبيه الغافلین و تذکیر العاقلین» نگاشته شیخ علی عاملی (م. ۱۱۰۳ ق) نیز می‌توان یافت (ن.ک: مختاری و صادقی، ۱۳۷۶، ج ۱، ص ۷۷). ملا احمد نراقی بر اساس باور به دو گونه غناء حق و باطل معتقد است که بر اساس این روایات، دو گونه مغنیّه وجود داشته و این روایات بیانگر حلیّت غناءِ جائز هستند (نراقی، ۱۴۱۵، ج ۱۴، صص ۱۴۰-۱۴۱).

۴-۳. جواز خرید و فروش کنیز آوازه‌خوان

دو روایت را می‌توان برای جواز خرید و فروش کنیزان آوازه‌خوان یافت که ممکن است از آنها، حکم اباحه غناء را برداشت نمود. بنگرید:

۱. بَابُ تَحْرِيمِ كَسْبِ الْمُغَنِّيَةِ إِلَّا لَزْفِ الْعَرَائِسِ إِذَا لَمْ يَدْخُلْ عَلَيْهَا الرَّجَالُ (حر عاملی، ۱۴۰۹، ج ۱۷، ص ۱۲۰).

- شیخ صدوق به اسناد خود در حدیثی، چنین می‌آورد: «مردی از امام سجاد(ع) درباره خرید کنیزی که صوت نیکویی دارد پرسش نمود. ایشان فرمودند: اگر او را خریدی و صوتش تو را به یاد بهشت انداخت، گناهی برای تو نخواهد بود» (ابن بابویه، ۱۴۱۳، ج ۴، ص ۶۰).

- شیخ طوسی به اسناد خود روایت ذیل را گزارش می‌کند: «عبداله بن حسن دینوری گوید: به امام کاظم(ع) عرض کردم، درباره خرید و فروش کنیز مسیحی چه می‌فرمایید؟ فرمودند: مانعی ندارد... پرسیدم من کنیزی را خریدم که صوت خوبی دارد و می‌خواهم به وسیله آن، فقط درآمد کسب کنم. امام فرمودند: بخر و بفروش» (طوسی، ۱۴۰۷ الف، ج ۶، ص ۳۸۷).

محدث کاشانی در بابی با عنوان «کسب المغنیه و شرائها و ما جاء فی الغناء» به ذکر ۳۵ روایت درباره موضوع غناء می‌پردازد که روایات پیش گفته در شمار روایاتی قرار دارند که وی از آنها برای اثبات اباحه غناء با ضوابطی ویژه بهره می‌برد (ن.ک: فیض کاشانی، ۱۴۰۶، ج ۱۷، صص ۲۱۵-۲۱۸). وی معتقد است، شنیدن صدایی که حاوی مفاهیم یادآور بهشت و جهنم، ترغیب به جهان باقی و وصف نعمت‌های پروردگار باشد، حرام نخواهد بود (فیض کاشانی، ۱۴۰۶، ج ۱۷، ص ۲۲۰؛ طباطبایی قمی، ۱۴۲۵، ص ۲۸۳). برای استقرار حکم حرمت باید به نظر عرف رجوع کرد و مراد از غناء حرام، همان معنای لغوی این واژه نیست؛ بلکه آنچیزی است که عرف آن را حرام می‌دانند و در زمان صدور روایات، فرد شائع از غناء، همان غناء لهوی بوده و معصومان(ع) هم حکم حرمت غناء را بر این فرد جاری دانسته‌اند. بر همین اساس، در روایت جواز خرید و فروش جاریه مغنیه به فردی از افراد جائز آن اشاره شده است (ن.ک: آل عصفور، ۱۳۷۹، صص ۴۲۶-۴۲۷).

در مقابل این روایات، روایاتی به نحو ذیل وجود دارند که بیانگر حرمت خرید و فروش کنیزان آوازه‌خوان هستند. بنگرید: - محمد طاطری گوید: از امام صادق(ع) درباره خرید کنیزان آوازه‌خوان پرسیدم. ایشان فرمودند: خرید و فروش آنها حرام است و آموزش دادن به آن کفر است و شنیدن صدایشان نفاق است (طوسی، ۱۴۰۷ الف، ج ۶، ص ۳۵۶). - علی بن وشاء گوید: از امام رضا(ع) درباره فروش کنیز آوازه‌خوان پرسیدم. ایشان فرمودند: مردی که کنیز آوازه‌خوانی داشته و درآمدی از آن حاصل کند، درآمدش مانند درآمد سگ است که سحت (حرام) است و در آتش خواهد بود (کلینی، ۱۴۲۹، ج ۹، ص ۶۶۴).

در مقام جمع میان این روایات و دو روایت پیش گفته، برخی براین باورند که مراد از نهی در این روایات، یا مربوط به خرید و فروش کنیزان تنها با هدف غناست یا غنایی است که دربردارنده ملاهی و اباطیل باشد (ن.ک: طوسی، ۱۳۹۰، ج ۳، ص ۱۶۲؛ مجلسی، ۱۴۰۶، ج ۶، ص ۴۷۳ و ۱۴۰۴، ج ۱۹، ص ۸۲). آیت الله خامنه‌ای بر این باور است که این روایات تنها بر حرمت غناء مغنیه دلالت دارند، نه بر حرمت غناء به نحو مطلق (خامنه‌ای، ۱۳۹۸، ص ۱۴۱).

تقریب استدلال بر دیدگاه ایشان به شکل ذیل است: از عبارت «لها صوت» در روایت منقول از امام سجاد(ع) می‌توان فهمید که کنیز، تنها دارای صدای نیکویی بوده است (روحانی، ۱۴۲۹، ج ۱، ص ۴۳۱؛ ترحینی عاملی، ۱۳۸۵، ج ۴، ص ۲۹۴؛ فاضل لنکرانی، ۱۴۲۷، ص ۱۷۱) و این امر ملازمه‌ای با آواز لهوی و غنایی او ندارد (ر.ک: مختاری و صادقی، ۱۳۷۶، ج ۱، ص ۱۴۶). از فراز پایانی همین روایات نیز به آشکاری می‌توان دریافت که آواز همراه با غناء حرام دانسته شده است. در روایت منقول از عبدالله بن حسن دینوری نیز، دو قرینه وجود دارد که بر اساس آنها نمی‌توان حکم بر جواز غناء نمود. از عبارت «أُرِيدُ بِهَا الرِّزْقَ» در فراز پایانی می‌توان فهمید که تنها خرید و فروش چنین کنیزانی جایز شمرده شده است و از عبارت «أَشْتَرِيهَا وَ أَبِيعُهَا مِنَ النَّصَارَى» در صدر روایت، می‌توان دریافت که محدوده این جواز تنها در معامله با مسیحیان است نه مسلمانان.

این دیدگاه وجود دارد که روایات دالّ بر حرمت خرید و فروش، مربوط به کنیزانی است که تنها کار آنها آوازه‌خوانی بوده و صاحبان آنان از این راه درآمد کسب می‌کردند؛ ولی روایات دالّ بر جواز شامل این نوع کنیزان نمی‌شود (نراقی، ۱۴۱۵، ج ۱۴، ص ۱۳۶). آیت الله خامنه‌ای نیز معتقد است که این روایت، بیانگر آن است که کنیزان آوازه‌خوان دو گونه‌اند؛ دسته‌ای که عمل معتادش آوازه‌خوانی است و به او جاریه مغنیه گفته می‌شود (خامنه‌ای، ۱۳۹۸، صص ۱۳۶-۱۳۷ و ۱۴۴) و دسته دیگری که گاهی آواز می‌خواند و این عمل، راه درآمدزایی برای وی نیست و کسب درآمد از راه اول حرام است.

۴-۴. احادیث رهنمون بر جواز غناء در ایام سرور

نگارنده کتاب «قرب الإسناد»، حدیثی را به شکل ذیل گزارش می‌نماید: «علی بن جعفر از برادرش امام کاظم (ع) پرسید: آیا غناء در عید فطر و قربان و ایام شادی صحیح است؟ امام فرمودند: تا زمانی که با آن گناهی همراه نباشد، مانعی ندارد» (حمیری، ۱۴۱۳، ص ۲۹۴). همین حدیث در کتاب «مسائل علی بن جعفر و مستدرکاتها» با فراز پایانی به شکل «لَا بَأْسَ مَا لَمْ يَزْمَرْ بِهِ» (عریضی، ۱۴۰۹، ص ۱۵۶) درج شده است. از ظاهر این عبارات چنین بر می‌آید که بهره از غناء در ایام عید یا سرور جائز خواهد بود. برخی بر این باورند که به سبب جریان اصل اولیه اباحه در غناء، می‌توان از آن در ایام سرور برای افزایش شادی بهره برد (غزالی، ۱۴۰۲، ج ۲، ص ۲۷۷). سیدماجد بحرانی در رساله «ایقاظ النائمین و ایعاض الجاهلین»، این روایات را حمل بر استحباب غناء در ایام عید نموده است (ر.ک: مختاری و صادقی، ۱۳۷۶، ج ۱، ص ۵۱۶). برخی بر اساس این روایت، غناء حرام را مربوط به مواردی می‌دانند که در عصر بنی امیه و بنی عباس رایج بوده است و نمی‌توان آن را مربوط به همه زمان‌ها دانست؛ زیرا امام (ع) گونه‌ای از غناء در ایام سرور را مجاز شمرده‌اند (محقق سبزواری، ۱۳۸۱، ج ۱، ص ۴۳۳). کسانی دیگر بهره از غناء در ایام عید را از موارد استثناء آن بر شمرده‌اند (علامه حلی، ۱۴۱۳، ج ۲، ص ۸؛ حسینی نجومی، ۱۳۸۰، ص ۱۵۸). پذیرش استثناء جواز غناء در ایام شادی، زمانی ممکن خواهد بود که بتوان از اطلاقات ادله ناهیه از غناء دست برداشت؛ درحالی‌که با توجه به کثرت روایات، قدر متیقن آن است که این روایات، تقییدپذیر نیستند (خمینی، ۱۳۷۶، ج ۱، ص ۴۰۰؛ حکیم، ۱۴۲۸، ج ۱، ص ۱۴۸؛ حسینی نجومی، ۱۳۸۰، ص ۱۶۲). این برداشت از روایت وجود دارد که از عبارت «مَا لَمْ يَزْمَرْ بِهِ» می‌توان فهمید که صوت حرام، صوت مناسب با اهل فسق است و این روایت در مقام نهی از لحن مناسب با رقص و لهو است، نه هرگونه لهوی (خویی، ۱۴۱۸، ج ۳۵، ص ۴۷۷). نراقی نیز روایت را بیانگر گونه‌ای حلال از غناء می‌داند (نراقی، ۱۴۱۵، ج ۴، ص ۱۳۹)، به این بیان که اگر غناء در اعیاد به نحوی به کار رود که با گناهی همراه نباشد، اشکال ذاتی نخواهد داشت (طباطبایی قمی، ۱۴۲۵، ص ۲۸۶؛ خرازی، ۱۴۲۳، ج ۶، ص ۳۸۴). برخی دیگر از بزرگان بر این باورند که باید این روایت را بر تقیّه حمل نمود (حر عاملی، ۱۴۰۹، ج ۱۷، ص ۲۲؛ کاشف الغطاء، ۱۴۲۲، ج ۶، ص ۱۷). شماری نیز، بهره از غناء در این روایات را تعبیری مجازی دانسته‌اند که بیانگر صوت نیکوست (گلپایگانی، ۱۴۲۶، ج ۳، ص ۹۲۹؛ طباطبایی قمی، ۱۴۲۶، ج ۷، ص ۲۴۶؛ قاننی، ۱۴۲۴، ج ۲، ص ۴۴۴).

گرچه در مباحث فقهی آیت الله خامنه‌ای پیرامون موضوع غناء، نکته مستقیمی درباره این حدیث یافت نشد؛ اما از تعریفی که ایشان برای غناء حرام ارائه نموده و نیز، از چگونگی مواجهه معظمّه با اخبار پیشین، می‌توان اینگونه ارزیابی نمود که مراد از جواز غناء در مراسم سرور و اعیاد، غناء به معنای عام آن بوده است که تنها به معنای گرداندن صدا در گلوست، نه غناء آمیخته با معصیت و دورکننده از حق و حقیقت. به ویژه آنکه امام (ع) نیز، بر عدم معصیت آفرینی آن و عدم تلهی از آن اشاره نموده‌اند.

نتیجه‌گیری

از پژوهش حاضر، نتایج ذیل بدست آمد:

۱. آیت الله خامنه‌ای بر این باور است که برای فهم معنای غناء باید به مجموعه روایات، نظریه اهل لغت و ادب، عرف و دیدگاه فقیهان مراجعه نمود. از نظر ایشان، مفهوم غناء در روایات در دو معنای عام و خاص به کار رفته است. معنای عام غناء همان کلامی است که متکی بر صوت است و در معنای خاص، آوازی است که با قوانین و اسلوبی خاص اداء می‌شود و فضا را به سمت بی‌مبالاتی به دین می‌کشانند.
۲. برخی فقیهان، روایات رهنمون بر تغنی در قرآن را به معانی ذیل دانسته‌اند: استغناء با بهره از قرآن، استفاده از تجوید، ترتیل و صوت نیکو. ترجیح در قرآن نیز به معنای تفکر و تدبیر در هنگام قرائت، حُسن صوت و غناء غیر لَهوی دانسته شده است؛ درحالی‌که مراد از غناء در این اخبار، همان معنای عام این مفهوم است.
۳. مراد از کاربست الحان عرب در قرآن، لحن‌هایی است که در برابر روش اهل فسق قرار دارد و با موسیقی‌های اهل فارس، روم و شامات در آن عصر سازگار است. ترجیح در رهبانیت نیز، به معنای آوازهای مرسوم در کلیساهاست که با نواختن آلات موسیقی همراه است.
۴. از نظر برخی فقیهان، روایات دالّ بر کاربست غناء در عروسی، بیانگر حکم اولیه اباحه غنا هستند. برخی دیگر نیز، این روایات را بر استثناء یا تقیّه حمل نموده‌اند؛ اما حکم جواز در این روایات، مربوط به آواز زنانی است که تنها در مجالس زنانه عروسی، آوازهایی را به نحو غیر لَهوی سر می‌دهند.
۵. شماری از کنیزان تنها برای آوازه‌خوانی در مجالس خصوصی یا عمومی، مورد بهره قرار می‌گرفتند که بر اساس روایات، در آمد حاصل از این کار، حرام است؛ اما کنیزانی که به نحو غیر لَهوی تنها برای صاحبان خود، آواز می‌خواندند، مغنّیه شمرده نمی‌شوند و خرید و فروش آنها بلامانع است.
۶. از روایات دالّ بر جواز غناء در اعیاد و ایام سرور موارد ذیل استظهار شده است: استحباب غناء، استثناء این موارد از حکم حرمت، تقیه‌ای بودن و صوت نیکو؛ اما مراد از غناء در این اخبار، همان معنای عام است که بیانگر حکم حرمت شرعی نیست.

منابع و مآخذ

- قرآن کریم.

- آل عصفور، حسین بن محمد. (۱۳۷۹). سداد العباد و رشاد العباد. محلاتی.
- ابن اثیر جزری، مبارک بن محمد. (۱۳۶۷). النهایة فی غریب الحدیث و الاثر. اسماعیلیان.
- ابن ادریس، محمد بن احمد. (۱۳۸۷). موسوعة ابن ادریس حلی. دلیل ما.
- ابن بابویه، محمد بن علی. (۱۴۱۵). المقنع. پیام امام‌هادی(ع).
- ابن بابویه، محمد بن علی. (۱۴۱۸). الهدایة فی الاصول و الفروع. مؤسسه امام‌هادی(ع).
- ابن بابویه، محمد بن علی. (۱۴۰۳). معانی الاخبار. دفتر انتشارات اسلامی.
- ابن بابویه، محمد بن علی. (۱۳۹۵). کمال الدین و تمام النعمة. اسلامیه.
- ابن بابویه، محمد بن علی. (۱۴۱۳). من لا یحضره الفقیه. دفتر انتشارات اسلامی.
- ابن براج، عبد العزیز بن تحریر. (۱۴۰۶). المذهب. دفتر انتشارات اسلامی.
- ابن حیون، نعمان بن محمد مغربی. (۱۳۸۵). دعائم الإسلام. مؤسسه آل‌البیت(ع).
- ابن درید، محمد بن حسن. (۱۹۸۸). جمهرة اللغة. دار العلم للملایین.
- ابن فارس، احمد بن فارس. (۱۴۰۴). معجم مقاییس اللغة. مکتب الاعلام الاسلامی.

- ابو حبيب، سعدی. (۱۴۰۸). القاموس الفقهي لغةً واصطلاحاً. دار الفكر.
- ابن خلدون، عبدالرحمن بن محمد. (۱۳۹۰). مقدمه ابن خلدون. محمد پروین گنابادی (مترجم). علمی و فرهنگی.
- اراکي، محمد علی. (۱۴۱۳). المكاسب المحرمة. مؤسسه در راه حق.
- ازدی، عبدالله بن محمد. (۱۳۸۵). كتاب الماء. مؤسسه مطالعات تاريخ پزشکی.
- اسماعيل الصيبي، محمود. (۱۴۱۴). المكنز العربی المعاصر. مكتبة لبنان ناشرون.
- اشتهاردی، علی پناه. (۱۴۱۷). مدارك العروة. اسوه.
- اصفهانى، سيد ابوالحسن. (۱۴۲۳). وسيلة النجاة (بہجت). شفق.
- انصارى، مرتضى. (۱۴۱۵). كتاب المكاسب. المؤتمر العالمی بمناسبة الذكرى الثموية الثانية لميلاد الشيخ الاعظم الانصارى.
- ايروانى، باقر. (۱۳۸۵). دروس تمهيدية في الفقه الاستدلالي على المذهب الجعفرى. مؤسسة الفقه.
- بحراني، يوسف. (۱۳۶۳). الحدائق الناضرة الى احكام العترة الطاهرة. دفتر انتشارات اسلامي.
- ترجيني عاملي، محمد حسن. (۱۳۸۵). الزبدة الفقيهيه في شرح الروضة البهينة. دار الفقه.
- جوهرى، اسماعيل بن حماد. (۱۳۷۶). الصحاح. دار العلم للملايين.
- حر عاملی، محمد بن حسن. (۱۴۰۳). الفوائد الطوسية. المطبعة العلمية.
- حر عاملی، محمد بن حسن. (۱۴۰۹). وسائل الشيعة. مؤسسه آل البيت (ع).
- حسينی عاملي، محمدجواد بن محمد. (۱۴۱۹). مفتاح الكرامة في شرح قواعد العلامة. جامعه مدرسين.
- حسينی نجومی، مرتضى. (۱۳۸۰). الرسائل الفقهية. انصاريان.
- حكيم، سيد محمد سعيد. (۱۴۲۸). مصباح المنهاج (كتاب التجارة). مؤسسة الحكيم الثقافة الاسلامية.
- حلبی، تقی بن نجم. (بی تا). الكافي في الفقه. مكتبة الامام امير المؤمنين علی (ع) العامة.
- حمیری، عبد الله بن جعفر. (۱۴۱۳). قرب الإسناد. مؤسسة آل البيت (ع).
- خامنه‌ای، سيد علی. (۱۳۹۸). غناء. انتشارات انقلاب اسلامي.
- خامنه‌ای، سيد علی. (۱۴۲۰). أجوبة الاستفتاءات. الدار الإسلامية.
- خرازی، سيد محسن. (۱۴۲۳). البحوث الهامة في المكاسب المحرمة. مؤسسه در راه حق.
- خمینی، سيد مصطفی. (۱۳۷۶). مستند تحرير الوسيلة. مؤسسه تنظيم و نشر آثار امام خمینی (ره).
- خویی، سيد ابوالقاسم. (۱۴۱۸). موسوعة الامام الخوئی. مؤسسة احیاء الآثار الامام الخوئی (ره).
- روحانی، سيد محمد صادق. (۱۴۲۹). منهاج الفقاهه. انوار الهدی.
- زمرخشی، محمود بن عمر. (۱۳۸۶). مقدمة الادب. مؤسسه مطالعات اسلامي دانشگاه تهران.
- سأار دیلمی، حمزه بن عبدالعزيز. (۱۴۰۴). المراسم في الفقه الاسلامی. الحرمین.
- شافعی، محمد بن ادریس. (۱۴۲۴). موسوعة الامام الشافعی. دار قتیبه.
- شريف رضی، محمد بن حسين. (۱۴۲۲). المجازات النبوية. دار الحديث.
- شهيد اول، محمد بن مکی. (۱۴۳۰). موسوعة الشهيد الاول. پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامي.
- شهيد ثانی، زين الدين بن علی. (۱۴۲۵). مسالك الافهام الى تنقيح شرائع الاسلام. بنياد معارف اسلامي.
- صاحب بن عباد، اسماعيل بن عباد. (۱۴۱۴). المحيط في اللغة. عالم الكتب.
- طباطبای قمی، سيد تقی. (۱۴۲۶). مبانی منهاج الصالحين. قلم الشرق.
- طباطبای قمی، سيد تقی. (۱۴۲۵). هداية الاعلام الى مدارك شرائع الاحكام. محلاتی.
- طریحی، فخر الدين بن محمد. (۱۳۷۵). مجمع البحرين. مرتضوی.
- طوسی، محمد بن حسن. (۱۳۹۰). الاستبصار. اسلامية.
- طوسی، محمد بن حسن. (۱۳۸۹). المبسوط في فقه الامامية. مؤسسه النشر الاسلامي.
- طوسی، محمد بن حسن. (۱۴۰۰). النهاية في مجرد الفقه و الفتاوى. دار الكتاب العربی.
- طوسی، محمد بن الحسن. (۱۴۰۷ الف). تهذيب الأحكام، بی نا.

- طوسى، محمد بن حسن. (١٤٠٧ ب). الخلاف. مؤسسة النشر الاسلامى.
- عريضى، على بن جعفر. (١٤٠٩). مسائل علي بن جعفر و مستدرکاتها. مؤسسه آل البيت (ع).
- عسكرى، حسن بن عبدالله. (١٤٠٠). الفروق فى اللغة. دار الآفاق الجديدة.
- علامه حلى، حسن بن يوسف. (١٤٠٢). تحرير الاحكام الشرعية على مذهب الامامية. مؤسسه امام صادق (ع).
- علامه حلى، حسن بن يوسف. (١٤١٣). قواعد الاحكام. مؤسسة النشر الاسلامى.
- علم الهدى، سيد على بن حسين. (١٩٩٨). امالى المرتضى. دار الفكر العربى.
- غزالى، محمد بن محمد. (١٤٠٢). احياء علوم الدين. دار المعرفة.
- فخر المحققين، محمد بن حسن. (١٣٨٧). ايضاح القوائد فى شرح اشكالات القواعد. اسماعيليان.
- فرايدى، خليل بن احمد. (١٤٠٩). كتاب العين. هجرت.
- فضلى، عبدالهادى و معرفت، محمد هادى. (١٣٨٦). بررسى فقهي پديده غناء و ماهيت حكم آن. مجتبى الهى خراسانى (مترجم)، بوستان كتاب.
- فيض كاشانى، محمد محسن. (١٤٠٦). الوافى. كتابخانه امام امير المومنين على (ع).
- فيض كاشانى، محمد محسن. (١٤١٥). تفسير الصافى. مكتبة الصدر.
- قيومى، احمد بن محمد. (١٤١٤). المصباح المنير. دار الهجرة.
- قائنى، محمد. (١٤٢٤). المبسوط فى فقه المسائل المعاصرة (المسائل الطبية). مركز فقهى انمه اطهار (ع).
- قرضاوى، يوسف. (١٤٢٢). فقه الغناء و الموسيقى فى ضوء القرآن و السنة. مكتبة وهبة.
- قمى، على بن ابراهيم. (١٤٠٤). تفسير القمى. دار الكتاب.
- كاشانى، حبيب الله بن على مدد. (١٣٧٥). ذريعة الاستغناء فى تحقيق مسألة الغناء. بى نا.
- كاشف الغطاء، مهدي. (١٤٣١). احكام المتاجر. مؤسسة الكاشف الغطاء.
- كاشف الغطاء، حسن. (١٤٢٢). انوار الفقاهة. مؤسسة كاشف الغطاء.
- كاشف الغطاء، جعفر بن خضر. (١٤٢٠). شرح الشيخ جعفر على قواعد العلامة ابن المطهر. الذخائر.
- كلينى، محمد بن يعقوب. (١٤٢٩). الكافى. دار الحديث.
- گلپايگانى، سيد حمد رضا. (١٤٢٦). القضاء و الشهادات. سيد على حسيني ميلانى (مقرر)، دار الحقائق.
- مازندرانى، محمد صالح. (١٣٨٢). شرح الكافى. مكتبة الاسلامية.
- مجلسى، محمد باقر. (١٤٠٤). مرآة العقول. دار الكتب الاسلامية.
- مجلسى، محمد باقر. (١٤٠٣). بحار الانوار. دار احياء التراث العربى.
- مجلسى، محمد تقى. (١٤٠٦). روضة المتقين. كوشانيور.
- محقق حلى، جعفر بن حسن. (١٤١٢). النهاية و نكتها. دفتر انتشارات اسلامى .
- محقق حلى، جعفر بن حسن. (١٤٠٨). شرائع الاسلام. اسماعيليان.
- محقق سبزواري، محمد باقر. (١٣٨١). كفاية الفقه. مؤسسة النشر الاسلامى.
- مختارى، رضا و محسن صادقى. (١٣٧٦). ميراث فقهي (١). غناء و موسيقى (جلد اول). مرصاد.
- مختارى، رضا و محسن صادقى. (١٣٨٧). ميراث فقهي (١). غناء و موسيقى (جلد دوم). بوستان كتاب.
- مختارى، رضا و محسن صادقى. (١٣٧٧). ميراث فقهي (١). غناء و موسيقى (جلد سوم). دفتر تبليغات اسلامى.
- مدنى، سيد على خان. (١٤١٥). رياض السالكين. دفتر انتشارات اسلامى.
- مشكينى اردبيلى، على. (١٣٩٠). التعليقة الاستدلالية على تحرير الوسيلة. دار الحديث.
- مفيد، محمد بن محمد. (١٤١٠). المقنعة. دفتر انتشارات اسلامى.
- مقدس اردبيلى، احمد بن محمد. (بى تا). مجمع الفائدة و البرهان فى شرح ارشاد الاذهان. اسلامى.
- مكارم شيرازى، ناصر. (١٤٢٦). انوار الفقاهة. مدرسة الامام على بن ابي طالب (ع).
- مكارم شيرازى، ناصر. (١٣٨٠). بحوث فقهية. مدرسة الامام على بن ابي طالب (ع).
- موسوى خمينى، سيد روح الله. (١٣٩٢). المكاسب المحرمة. مؤسسه تنظيم و نشر آثار امام خمينى.
- موسوى خمينى، سيد روح الله. (١٣٩٣). تحرير الوسيلة. مؤسسه تنظيم و نشر آثار امام خمينى.
- موسوى خوانسارى، سيد احمد. (١٣٥٥). جامع المدارك فى شرح المختصر النافع. مكتبة الصدوق.
- نجفى، محمد حسن. (١٩٨٧). جواهر الكلام. دار احياء التراث العربى.

References

The Holy Quran

- Abu Habib, Saadi. (1988). *Al-Qamus al-Fiqhi lughatan wa istilahan*. Dar al-Fikr. [In Arabic]
- Alama al-Huda, Sayyed 'Alī ibn Ḥusayn. (1998). *Amālī al-Murtaḍā*. Dār al-Fikr al-'Arabī. [In Arabic]
- Al-e Osfour, Hussein bin Muhammad. (2000). *Sidad al-'Ibad wa Rishad al-'Ibad*. Mahallati. [In Arabic]
- Allamah Hilli, Hassan bin Yusuf. (1993). *Qawa'id al-Ahkam*. Mu'assasat al-Nashr al-Islami. [In Arabic]
- Ansari, Morteza. (1995). *Kitab al-Makasib*. Al-Mu'tamar al-'Alami bi-Munasabat al-Dhikra al-Mi'awiyah al-Thaniyah li-Milad al-Shaykh al-A'zam al-Ansari. [In Arabic]
- Araki, Muhammad Ali. (1993). *Al-Makasib al-Muharramah*. Mu'assasat Dar al-Haqq. [In Arabic]
- Askari, Hassan bin Abdullah. (1980). *Al-Furuq fi al-Lughah*. Dar al-Afaq al-Jadidah. [In Arabic]
- Azdi, Abdullah bin Muhammad. (2006). *Kitab al-Ma'*. Mu'assasat Mutala'at-e Tarikh-e Pezeshki. [In Arabic]
- Bahrani, Yousuf. (1984). *Al-Hada'iq al-Nadira ila Ahkam al-'Itrah al-Tahirah*. Daftar-e Intisharat-e Islami. [In Arabic]
- Fadli, Abdul Hadi & Ma'rifat, Muhammad Hadi. (2007). *Barresi-e Fiqhi-e Padideh-e Ghina wa Mahiyyat-e Hukm-e An. M. Ilahi Khorasani (Trans.)*, Bustan-e Kitab. [In Persian]
- Fakhr al-Muḥaqqiqin, Muḥammad bin Ḥassan. (2008). *Iḍāḥ al-Fawā'id fi Sharḥ Ishkālāt al-Qawā'id*. Ismā'īliyyān. [In Arabic]
- Farāhīdī, Khalīl bin Aḥmad. (1989). *Kitāb al-'Ayn*. Hijrat. [In Arabic]
- Fayd Kashani, Muhammad Mohsen. (1986). *Al-Waḥf*. Kitabkhanah-e Imam Amir al-Mu'minin 'Ali. [In Arabic]
- Fayd Kashani, Muhammad Mohsen. (1995). *Tafsir al-Safi*. Maktabat al-Sadr. [In Arabic]
- Fayyūmī, Aḥmad ibn Muḥammad. (1994). *Al-Miṣbāḥ al-Munīr*. Dār al-Hijrah. [In Arabic]
- Ghazālī, Muḥammad bin Muḥammad. (1982). *Iḥyā' 'Uloum al-Dīn*. Dār al-Ma'rifāh. [In Arabic]
- Gulpāygānī, Sayyed Ḥamīd Riḍā. (2006). *Al-Qaḍā' wa al-Shahādāt* (edited by Sayyed 'Alī Ḥusaynī Milānī). Dār al-Ḥaqā'iq. [In Arabic]
- Hakim, Sayyed Mohammad Saeed. (2008). *Misbah al-Minhaj (Kitab al-Tijarah)*. Mu'assasat al-Hakim al-Thaqafah al-Islamiyyah. [In Arabic]
- Halabi, Taghi bin Najm. (n.d.). *Al-Kafi fi al-Fiqh*. Maktabat al-Imam Amir al-Mu'minin 'Ali. Al-'Ammah. [In Arabic]
- Himyari, Abdullah bin Jafar. (1993). *Qurb al-Isnad*. Mu'assasat Al al-Bayt. [In Arabic]
- Hurr Amili, Muhammad bin Hassan. (1983). *Al-Fawa'id al-Tusiyyah*. Al-Matba'ah al-'Ilmiyyah. [In Arabic]
- Hurr Amili, Muhammad bin Hassan. (1989). *Wasa'il al-Shi'ah*. Mu'assasat Al al-Bayt. [In Arabic]
- Husayni Amili, Mohammad Javad bin Mohammad. (1999). *Miftah al-Karamah fi Sharh Qawa'id al-'Allamah*. Jami'at al-Mudarrisin. [In Arabic]
- Husayni Nujoumi, Morteza. (2001). *Al-Rasa'il al-Fiqhiyyah*. Ansarian. [In Arabic]
- Ibn Athir Jazari, Mubarak bin Muhammad (1988). *Al-Nihayah fi Gharib al-Hadith wa al-Athar*. Isma'iliyan. [In Arabic]
- Ibn Babawayh, Muhammad bin Ali. (1983). *Ma'ani al-Akhbar*. Daftar-e Intisharat-e Islami. [In Arabic]
- Ibn Babawayh, Muhammad bin Ali. (1993). *Man La Yahduruhu al-Faqih*. Daftar-e Intisharat-e Islami. [In Arabic]
- Ibn Babawayh, Muhammad bin Ali. (1995). *Al-Muqni'*. Payam-e Imam Hadi. [In Arabic]
- Ibn Babawayh, Muhammad bin Ali. (1998). *Al-Hidayah fi al-Usul wa al-Furu'*. Mu'assasat al-Imam Hadi. [In Arabic]
- Ibn Babawayh, Muhammad bin Ali. (2016). *Kamal al-Din wa Tamam al-Ni'mah*. Islamiyeh. [In Arabic]
- Ibn Barragh, Abdul Aziz bin Nahrir. (1986). *Al-Muhadhdhab*. Daftar-e Intisharat-e Islami. [In Arabic]
- Ibn Durayd, Muhammad Ibn Hassan. (1988). *Jamharat al-Lughah*. Dar al-'Ilm lil-Malayin. [In Arabic]
- Ibn Faris, Ahmad bin Faris. (1984). *Mu'jam Maqayis al-Lughah*. Maktab al-'Ilam al-Islami. [In Arabic]
- Ibn Hayyun, Noman bin Muhammad Maghrabi. (2006). *Da'a'im al-Islam*. Mu'assasat Al al-Bayt. [In Arabic]
- Ibn Idris, Muhammad bin Ahmad. (2008). *Mawsu'at Ibn Idris Hilli*. Dalil Ma. [In Arabic]

- Ibn Khaldun, Abd al-Rahman bin Muhammad. (2011). *Muqaddimat Ibn Khaldun*. M. P. Ganabadi (Trans.). 'Ilmi wa Farhangi. [In Persian]
- Iravani, Bagher. (2006). *Durus Tamhidiyyah fi al-Fiqh al-Istidlali 'ala al-Madhhab al-Ja'fari*. Mu'assasat al-Fiqh. [In Arabic]
- Isfahani, Sayyed Abulhasan. (2003). *Wasilat al-Najat (Bahjat)*. Shafaq. [In Arabic]
- Ishtihardi, Ali Panah. (1997). *Madarik al-'Urwah*. Uswah. [In Arabic]
- Isma'il al-Sini, Mahmoud. (1994). *Al-Maknaz al-'Arabi al-Mu'asir*. Maktabat Lubnan Nashirun. [In Arabic]
- Jawhari, Ismail bin Hammad. (1997). *Al-Sihah*. Dar al-'Ilm lil-Malayin. [In Arabic]
- Kāshānī, Ḥabīb Allāh bin 'Alī Madad. (1996). *Dhari'at al-Istighnā' fi Taḥqīq Mas'alat al-Ghinā'*. n.p. [In Arabic]
- Kāshif al-Ghiṭā', Ḥasan. (2002). *Anwār al-Fiqhah*. Mu'assasat Kāshif al-Ghiṭā'. [In Arabic]
- Kāshif al-Ghiṭā', Ja'far ibn Khidr. (2000). *Sharḥ al-Shaykh Ja'far 'alā Qawā'id al-'Allāma Ibn al-Muṭahhar*. Al-Dhakhā'ir. [In Arabic]
- Khamene'i, Sayyed Ali. (2010). *Ajwibat al-Istifta'at*. Al-Dar al-Islamiyyah. [In Arabic]
- Khamene'i, Sayyed Ali. (2019). *Ghina'*. Intisharat-e Inqilab-e Islami. [In Arabic]
- Kharrazi, Sayyed Mohsen. (2013). *Al-Buhuth al-Hammah fi al-Makasib al-Muharramah*. Mu'assasat Dar al-Haqq. [In Arabic]
- Khomeini, Sayyed Mustafa. (1997). *Mustanad Tahrir al-Wasilah*. Mu'assasat Tanzim wa Nashr Athar-e Imam Khomeini. [In Arabic]
- Khou'i, Sayyed Abul-Qasim. (1998). *Mawsu'at al-Imam al-Khu'i*. Mu'assasat Ihya' al-Athar al-Imam al-Khu'i. [In Arabic]
- Kulayni, Muḥammad bin Ya'qūb. (2009). *Al-Kāfī*. Dār al-Ḥadīth. [In Arabic]
- Madani, Sayyed 'Alī Khān. (1995). *Riyāḍ al-Sālikīn*. Daftar Nashr-e-Islāmī. [In Arabic]
- Majlisī, Muḥammad Bāqir. (1983). *Biḥār al-Anwār*. Dār Ihya' al-Turāth al-'Arabī. [In Arabic]
- Majlisī, Muḥammad Bāqir. (1984). *Mir'āt al-'Uqūl*. Dār al-Kutub al-Islāmiyyah. [In Arabic]
- Majlisī, Muḥammad Taqī. (1986). *Rawḍat al-Muttaqīn*. Koshānpūr. [In Arabic]
- Makāram Shīrāzī, Nāṣir. (2001). *Buḥūth Fiqhiyyah*. Madrasat al-Imām 'Alī ibn Abī Ṭālib ('a). [In Arabic]
- Makarim Shirazi, Nasser. (2006). *Anwar al-Fiqahah*. Madrasat al-Imam 'Ali b. Abi Talib. [In Arabic]
- Māzandarānī, Muḥammad Ṣāliḥ. (2003). *Sharḥ al-Kāfī*. Maktabat al-Islāmiyyah. [In Arabic]
- Meshkīnī Ardabīlī, 'Alī. (2011). *Al-Ta'līqah al-Istidlāliyyah 'alā Taḥrīr al-Wasilah*. Dār al-Ḥadīth. [In Arabic]
- Mokhtārī, Rezā, & Moḥsen Ṣādeqī. (1997). *Fiqh Heritage (Vol. 1): Ghinā' and Music*. Mersād. [In Arabic]
- Mokhtārī, Rezā, & Moḥsen Ṣādeqī. (1998). *Fiqh Heritage (Vol. 3): Ghinā' and Music*. Daftar Tabliḡhāt-e-Islāmī. [In Arabic]
- Mokhtārī, Rezā, & Moḥsen Ṣādeqī. (2008). *Fiqh Heritage (Vol. 2): Ghinā' and Music*. Bustān-e-Ketab. [In Arabic]
- Mousavi Khomeini, Sayyed Rouhollah. (2013). *Al-Makasib al-Muharramah*. Mu'assasat Tanzim wa Nashr Athar-e Imam Khomeini. [In Arabic]
- Mousavi Khomeini, Sayyed Rouhollah. (2014). *Tahrir al-Wasilah*. Mu'assasat Tanzim wa Nashr Athar-e Imam Khomeini. [In Arabic]
- Mufid, Muhammad bin Muhammad. (1990). *Al-Muqni'ah*. Daftar-e Intisharat-e Islami. [In Arabic]
- Muḥaqqiq Ḥillī, Ja'far bin Ḥasan. (1988). *Sharā'i' al-Islām*. Ismā'īliyān. [In Arabic]
- Muḥaqqiq Ḥillī, Ja'far bin Ḥasan. (1992). *Al-Nihāyah wa Nukatuhā*. Daftar Nashr-e-Islāmī. [In Arabic]
- Muḥaqqiq Sabziwārī, Muḥammad Bāqir. (2002). *Kifāyat al-Fiqh*. Mu'assasat al-Nashr al-Islāmī. [In Arabic]
- Muqaddas Ardabili, Ahmad bin Muhammad. (n.d.). *Majma' al-Fa'idah wa al-Burhan fi Sharḥ Irshad al-Adhhan*. Islami. [In Arabic]
- Mūsawī Khānsārī, Sayyed Aḥmad. (1976). *Jāmi' al-Madārik fi Sharḥ al-Mukhtaṣar al-Nāfi'*. Maktabat al-Ṣādūq. [In Arabic]
- Mūsawī Khomeinī, Sayyed Rūḥ Allāh. (2013). *Al-Makāsib al-Muḥarramah*. Mu'assasat Tanzīm wa Nashr Āthār-e Imām Khomeinī. [In Arabic]
- Mūsawī Khomeinī, Sayyed Rūḥ Allāh. (2014). *Taḥrīr al-Wasilah*. Mu'assasat Tanzīm wa Nashr Āthār-e Imām Khomeinī. [In Arabic]
- Najafi, Muhammad Hassan. (1987). *Jawahir al-Kalam*. Dar Ihya' al-Turath al-'Arabi. [In Arabic]
- Naraqī, Ahmad bin Muhammad Mahdi. (1995). *Mustanad al-Shi'ah fi Ahkam al-Shari'ah*. Mu'assasat Al al-Bayt (a.s.) li-Ihya' al-Turath. [In Arabic]

- Qā'inī, Muḥammad. (2004). *Al-Mabsūṭ fī Fiqh al-Masā'il al-Mu'āṣirah (Medical Issues)*. Markaz Fiqhī A'imma al-Aṭḥār ('a). [In Arabic]
- Qarḍāwī, Yūsuf. (2002). *Fiqh al-Ghinā' wa al-Mūsīqā fī Daw' al-Qur'ān wa al-Sunnah*. Maktabat Wahbah. [In Arabic]
- Qummī, 'Alī bin Ibrāhīm. (1984). *Tafsīr al-Qummī*. Dār al-Kitāb. [In Arabic]
- Rowhani, Sayyed Muhammad Sadiq. (2009). *Minhaj al-Fiqahah*. Anwar al-Huda. [In Arabic]
- Sahib ibn Ebad, Ismail bin Ebad. (1994). *Al-Muhit fī al-Lughah*. 'Alam al-Kutub. [In Arabic]
- Salah Daylami, Hamza bin Abdul Aziz. (1984). *Al-Marasim fī al-Fiqh al-Islami*. Al-Harimayn. [In Arabic]
- Shafī'i, Muhammad bin Idris. (2004). *Mawsu'at al-Imam al-Shafī'i*. Dar Qutaybah. [In Arabic]
- Shahid Awwal, Muhammad bin Makki. (2010). *Mawsu'at al-Shahid al-Awwal*. Pazhuheshgah-e Farhang wa Andisheh-e Islami. [In Arabic]
- Shahid Thani, Zayn al-Din bin Ali. (2005). *Masalik al-Afham ila Tanqih Shara'i' al-Islam*. Bunyad-e Ma'arif-e Islami. [In Arabic]
- Sharif Radi, Muhammad bin Husayn. (2002). *Al-Majazat al-Nabawiyyah*. Dar al-Hadith. [In Arabic]
- Tabataba'i Qummi, Sayyed Taqi. (2005). *Hidayat al-'Alam ila Madarik Shara'i' al-Ahkam*. Mahallati. [In Arabic]
- Tabataba'i Qummi, Sayyed Taqi. (2006). *Mabani Minhaj al-Salihin*. Qalam al-Sharq. [In Arabic]
- Tarhini 'Amili, Mohammad Hassan. (2006). *Al-Zubdah al-Fiqhiyyah fī Sharh al-Rawdah al-Bahiyyah*. Dar al-Fiqh. [In Arabic]
- Tousi, Muhammad bin Hassan. (1980). *Al-Nihayah fī Mujarrad al-Fiqh wa al-Fatawa*. Dar al-Kitab al-'Arabi. [In Arabic]
- Tousi, Muhammad bin Hassan. (1987 a). *Tahdhib al-Ahkam*. n.p. [In Arabic]
- Tousi, Muhammad bin Hassan. (1987 b). *Al-Khilaf*. Mu'assasat al-Nashr al-Islami. [In Arabic]
- Tousi, Muhammad bin Hassan. (2010). *Al-Mabsut fī Fiqh al-Imamiyyah*. Mu'assasat. [In Arabic]
- Tousi, Muhammad bin Hassan. (2011). *Al-Istibsar*. Islamiyeh. [In Arabic]
- Turayhi, Fakhr al-Din bin Muhammad. (1996). *Majma' al-Bahrayn*. Murtadawi. [In Arabic]
- Uraydi, Ali bin Jafar. (1989). *Masa'il 'Ali b. Ja'far wa Mustadrakatuha*. Mu'assasat Al al-Bayt. [In Arabic]
- Zamakhshari, Mahmoud bin Omar. (2007). *Muqaddimat al-Adab*. Mu'assasat Mutala'at-e Islami Danishgah-e Tehran. [In Arabic]